

Лекція № 1

Українська діалектологія

як спеціальна галузь мовознавства

План

1. Предмет, завдання і значення діалектології.
2. Основні діалектологічні терміни: говірка, говір (= діалект), наріччя (= група говорів чи діалектів), ареал, ізоглоса.
3. Діалектне членування української мови.
4. Територіальні й соціальні діалекти.

Рекомендована література

Основна література

1. Атлас української мови. – Т. 1. – К., 1984; Т. 2. – К., 1988; Т. 3. – К., 2001 (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=1609).
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К., 1980. – 246 с. (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=452).
3. Гриценко П. Ю. Діалектологія / П. Ю. Гриценко // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 149–152 ; К, 2007. – С. 154–156.
4. Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи) / Й. О. Дзензелівський. – Ужгород, 1966 (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=449).
5. Жилко Ф. Т. Нариси з української діалектології / Ф. Т. Жилко. – К., 1966. – 315 с.
6. Залеський А. М. Нові рубежі лінгвістичної географії / А. М. Залеський // Наука і культура. Україна. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 236–243.
7. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К., 1960. – 276 с.
8. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.
9. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.
10. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К., 1980. – 164 с.
11. Панцьо С. Є. Українська діалектологія: практикум : навчально-методичний посібник / Стефанія Панцьо. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 132 с.
12. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. – К., 1985. – 231 с.
13. Сердега Р. Л. Українська діалектологія : навчальний посібник / Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 156 с. (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=1153)
14. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977.

15. Франко І. Я. Літературна мова і діалекти / І. Я. Франко // Франко І. Я. Твори : у 50 т. – Т. 37. – С. 205–210.
16. Шеремета Н. П. Українська діалектологія: практичні заняття : навчальний посібник / Н. П. Шеремета. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 124 с.

Додаткова література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства / С. П. Бевзенко. – К., 1991. – 231 с.
2. Ґрещук В. В. Діалектна диференціація: регіональний аспект / В. В. Ґрещук // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Ґрещук та ін. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 55–78.
3. Дзендзелівський Й. О. Стан дослідження генези українських діалектів / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 45–51.
4. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.
5. Кононенко В. І. Побутово-розмовне мовлення галичан / В. І. Кононенко, І. В. Кононенко // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Ґрещук та ін. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 97–114.
6. Лесюк М. П. Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення / М. П. Лесюк // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Ґрещук та ін. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 79–96.
7. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови в першій половині ХІХ ст. / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2003. – № 2(7). – С. 35.
8. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 26–36.

1. Предмет, завдання і значення діалектології.

Діалектологія (від гр. слів *діалектос* – розмова, говір і *логос* – слово, вчення) як галузь мовознавства вивчає місцеві різновиди мови або територіальні діалекти чи говірки. Мова таких територіальних об'єднань служить засобом спілкування широких народних мас і є однією із форм вияву національної мови.

Поряд із цим вчені виділяють ще і соціальну діалектологію, яка вивчає мовленнєві утворення соціального плану, умовні говірки певних груп людей, об'єднаних професією, родом чи видом занять.

Розрізняють також діалектологію описову (статичну, хронічну) й історичну (діахронічну).

Українська діалектологія вивчає закономірності живої народної мови, її місцевих діалектів і говірок, оскільки ця мова, за спостереженнями

дослідників, не є хаотичною, а підвладна мовним законам, які функціонують на всіх її рівнях. Саме у цьому проявляється її важливе науково-теоретичне і практичне значення: діалектологія постачає цінний матеріал для історії мови, історичної граматики, етнолінгвістики, а також для таких наук, як історія, археологія, етнографія, фольклористика. Скажімо, етнограф не в силі описати інтер'єр гуцульської хати без використання таких назв: *скриня, бамбетель, постіль, ліжник, грубка, галерія* тощо, або обійтися без таких назв гуцульських страв: *бринза, будз, вар, круп'єнка, мармуляда*. Знання діалектології необхідні для розуміння мови давніх пам'яток і творів художньої літератури, бо, мабуть, без спеціальної підготовки для читача у творах таких українських письменників, як М. Шашкевич, І. Вагилевич, Ю. Федькович, І. Франко, В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина, О. Кобилянська та ін., багато чого залишиться незрозумілим через наявність у них мовленнєвих особливостей говорів південно-західного наріччя. Безпосередньо знання діалектології потрібне для вчителя мови, який часто працює в умовах діалектного оточення і повинен при викладанні рідної мови в школі враховувати особливості місцевого говору. Наприклад, назва картопля є літературною і зрозумілою для всіх носіїв української літературної мови у порівнянні із такими, як *бульба, ріпа, мандибурка, бурешка, крумплі, біб* тощо, що побутують, як правило, у говірках Західної України. Саме тому студенти-філологи мають розширювати свої знання про структуру діалектної мови, її територіальну диференціацію, формувати навички практичного аналізу говіркових явищ.

2. Основні діалектологічні терміни: говірка, говір (= діалект), наріччя (= група говорів чи діалектів), ареал, ізоглоса.

Діалектологія як і інші галузі мовознавства має набір певних наукових термінів.

Найменшою діалектною одиницею є говірка, яка охоплює мову одного або кількох однотипних з мовного погляду населених пунктів. Говірку називають ще мікродіалектною системою.

Група однотипних говірок із спільними мовними ознаками складає говір або діалект. Як бачимо, говір ототожнюють з діалектом або групою однотипних говірок чи говіркових груп. Виходячи з цього, деякі дослідники (П. Лизанець) пропонують діалектологію називати власне українським терміном – говіркознавством.

Однотипні діалекти або говори утворюють наріччя, яке є найбільшою діалектною одиницею, оскільки воно складається із групи однотипних говорів чи діалектів. Наріччя називають ще макродіалектною системою, яка складається із мікродіалектних систем.

Територія або зона поширення певного мовного явища називається ареалом (лат. *area* – площа).

Лінія, нанесена на діалектологічну карту, яка відмежовує один говір від іншого або мовні явища між собою, називається ізоглосою (гр. *issos* – рівний, однаковий і *glossa* – мова). Часто на пограниччі (межі) говори скупчуються, і

тоді на карті їх відділяє пасмо ізоглос. Переважно на основі пасом ізоглос визначаються межі говорів і наріч.

3. Діалектне членування української мови.

Враховуючи пасма ізоглос та сформовані на основі них межі говорів і наріч, українську діалектну мову поділяють на три наріччя: північне, південно-західне і південно-східне.

Північне наріччя охоплює територію Чернігівської обл., північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської обл., ряд південних районів Білорусії.

Південно-західне наріччя поширене на території Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської обл., у південних районах Житомирської, Рівненської, Волинської обл., у деяких районах Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської обл., частково в Польщі, Словаччині, Румунії.

Південно-східне наріччя охоплює територію Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Донецької, Луганської, Харківської обл., більше частину Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської обл., південні райони Київської і Сумської обл. Говірки південно-східного наріччя української мови є на території Криму, а також у суміжних з Україною районах російських областей (Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської) і Краснодарського краю.

У межах кожного з наріч виділяються такі говори (діалекти):

- північне наріччя: східнополіський, середньополіський і західнополіський говори (північні говори називають ще поліськими);
- південно-східне наріччя: середньонаддніпрянський, слобожанський, степовий говори;
- південно-західне наріччя (має найбільшу територіально-мовну розчленованість): волинський, подільський, наддністрянський, бойківський, гуцульський, покутський, буковинський, закарпатський, надсянський, лемківський.

Завдання: з будь-якого тому Атласу української мови (див. АУМ. – Т. 1. – К., 1984; Т. 2. – К., 1988; Т. 3. – К., 2001) скопіюйте карту говорів української мови, укладену І. Г. Матвіясом.

Чіткої межі між сусідніми говорами і наріччями немає. На їх пограниччі завжди виступає ширша або вужча смуга перехідних говірок, що поєднують у собі діалектні риси суміжних говорів з перевагою рис одного з них.

З погляду походження й історичного розвитку українські говори поділяються на давні (старожитні) і новостворені. Давні говори виникли на територіях давнього заселення нашого народу в епоху Київської Русі. До них належать північні діалекти, більшість південно-західних, з південно-східних – середньонаддніпрянський. У старожитніх говорах зберігаються архаїчні мовні явища, які відсутні в новостворених і літературній мові.

Новостворені говори виникли пізніше внаслідок переселенських рухів і дозаселення новоосвоєних земель. Новоствореними є слобожанський і

степовий говори (південно-східне наріччя), лемківський (південно-західне наріччя). Різновидом новостворених говорів є переселенські говірки.

4. Територіальні й соціальні діалекти.

Під територіальним (місцевим) діалектом розуміють різновид загальнонародної мови, яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних спільною територією. Інакше кажучи, територіальний чи місцевий діалект – це засіб спілкування людей на певній території.

Під соціальними діалектами розуміють різновид загальнонародної мови, яким говорить обмежена кількість людей, об'єднаних соціальним станом, однією і тією ж віковою категорією, професією, родом занять, спільністю інтересів тощо.

Соціальні діалекти відрізняються від місцевих, територіальних, як своїм функціонуванням, так і структурою. У той час як територіальні діалекти служать засобом спілкування немалої частини етносу на певній (здебільшого традиційній) території, соціальні діалекти виступають як засіб спілкування лише окремої, замкненої, але не обмеженої територіально суспільної групи людей і тільки в спеціальних умовах; для звичайного ж, повсякденного спілкування носії соціальних діалектів, як і всі представники певного народу, користуються загальнонаціональною мовою, усною літературною чи якимось із її місцевих говорів.

На відміну від місцевих діалектів, що мають особливості в усіх системних мовних рівнях, соціальні в жодному рівні (окрім частини лексики, фразеології, семантики) їх не мають, а користуються фонетикою, граматикою й основним комплектом лексики загальнонаціональної мови; навіть ті специфічні слова й вислови, що притаманні цим діалектам, мають фонетичне й граматичне оформлення, властиве певній національній мові, літературній чи якомусь із її місцевих діалектів.

Соціальні діалекти поділяють на професійні, жаргони (звичайні) й таємні (арго). Поряд із цими термінами вживається ще й (поняття) «сленг».

Професійні діалекти виникають в умовах виробничої і професійної диференціації суспільства, суспільного розподілу праці та є природними мовними явищами в кожній живій мові. Вони створюються на ґрунті усного різновиду загальнонародної мови і становлять власне зібрання окремих слів і висловів, які можуть мати відповідники в літературній мові. Професіоналізми – це слова, уживані в мовленні представників певної професії (лексеми як у прямому, так і в переносному значенні). Наприклад, у мовленні вчителів уживані найчастіше такі професіоналізми: *педрада, табель, батьківські збори, успішність* та ін. Лексема *дошка*, *вікно* стають учительськими професіоналізмами тільки з такими значеннями: *дошка* 'класна дошка', *вікно* 'вільний від занять у вчителя один урок'. До професіоналізмів відносимо сучасну лексику, якою послуговуються комп'ютерщики: *монітор, сканер, принтер, клавіатура, материнська плата, програміст* та ін.

Частіше використовують термін «професійні жаргонізми», який,

звичайно, вживають на позначення образно-експресивних, лаконічних слів та висловів, що мають нейтральні відповідники і побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціального стану. Розмовне мовлення будь-якого професійного середовища завжди включає певну кількість емоційно забарвлених слів вузького вжитку, що відбивають професійну спеціалізацію носіїв мови.

Узагалі ж професійна лексика може бути поділена на побутову (нерідко жаргонну) і спеціальну (науково-технічну). Професійні лексичні системи бувають двох типів: 1) професійна лексика, яка має системно-організований характер (мова інженерів, лікарів) і пов'язана з науково-технічною термінологією; 2) професіоналізми, пов'язані з ремеслом; спираються, як правило, на просторічну або ужитково-розмовну лексику. Ця остання якраз і становить значний інтерес для діалектолога.

Жаргони виникли як наслідок намагання окремих суспільних груп у силу якихось причин відокремитися в мовному відношенні від навколишнього суспільства.

Етимологія слова «жаргон» певною мірою розкриває його сутність і функціональне призначення. Походить воно з французького *jargon*, первісно – «пташина мова, цвірінькання»; «незрозуміла мова» – від галло-романського *garrure* – базікати.

Класична дефініція така: жаргон – це розмовне, експресивно забарвлене мовлення окремих соціальних груп людей, об'єднаних професійною, віковою ознакою чи сферою інтересів, ситуацією тощо.

Отже, ми можемо схарактеризувати це поняття за кількома основними рисами: 1) жаргон належить до нелітературного усного розмовного мовлення; 2) виражає емоційне, гумористично-іронічне ставлення до предмета мовлення; 3) свідчить про соціальну приналежність мовця.

Арго (від франц. *argot* – жаргон) – це особливе мовлення певної відокремленої професійної чи соціальної групи, яке складається з видозмінених елементів однієї або двох природних комунікативних систем. Це таємні словесні одиниці, які використовують злодії, жебраки, бомжі, а раніше використовували мандрівні музиканти – лірники, кобзарі тощо. Тобто арго – це умовне говірне утворення, що застосовується як засіб приховування предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежування його носіїв. Приклади: *сколотити бабло* 'зібрати чи скласти певну суму грошей', *замочити* 'вбити', *обчистити* 'обікрасти'.

Поняття «жаргон» і «арго», як видно з попередніх термінологічних коментарів, історично вказують на обмеженість групи їх носіїв, а також на вузькість семантичного поля лексичних одиниць. Мовне середовище усного спілкування великої кількості людей, яке відрізняється від мовної норми, отримало найменування «сленг». Сленг – це різновид повсякденного мовлення, яке оцінюється суспільством як підкреслено неофіційне («побутове», «фамільярне», «грубе», «простацьке»): *чувак* 'хлопець, юнак'; *чуві(и)ха* 'дівчина'; *кобель* 'юнак, що впадає за дівчатами'; *бухати* 'вживати

спиртні напої». Сленгові властиво запозичувати одиниці арго і жаргонів, метафорично переосмислюючи і розширюючи їх значення. Часто ці два підтипи соціального діалекту – жаргон і сленг – відмежувати однозначно не завжди вдається.

Говорячи про соціальні діалекти, слід пам'ятати, що в сучасних соціальних умовах традиційні колись жаргони фактично вже розпалися (наприклад, лірників, кобзарів тощо), їх залишки в жодній соціальній групі не становлять особливого говору. Тому сьогодні діалектологія вивчає в основному територіальні діалекти, які в умовах Західного регіону України є активнодіючими діалектотворчими одиницями.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає діалектологія? Які її завдання і значення? Розкрийте взаємозв'язок діалектології з іншими мовознавчими і немовознавчими дисциплінами, сферами діяльності тощо.
2. З'ясуйте роль і місце діалектології в системі наук про мову.
3. Для чого студенти-філологи вивчають українську діалектологію?
4. Назвіть основні діалектологічні терміни.
5. Яка найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови? Чому?
6. Назвіть найбільші діалектні утворення, що побутують на україномовній території. Використовуючи Карту говорів української мови (АУМ, т. 1), окресліть географічні межі кожного з них.
7. У чому полягає відмінність між давніми (старожитніми) і новоствореними діалектами?
8. У чому полягає територіальна і соціальна диференціація мови?
9. Що таке соціальні діалекти? Схарактеризуйте основні різновиди соціальних діалектів.

Лекція № 2

Діалекти та українська літературна мова на різних етапах розвитку суспільства. Історія діалектологічних досліджень

1. Діалекти і літературна мова.
2. Поняття діалектизму. Типи діалектизмів.
3. Дослідження діалектів (джерела вивчення; фонетична транскрипція; методи діалектологічних досліджень).
4. З історії дослідження українських діалектів.

Рекомендована література

Основна література

1. Атлас української мови. – Т. 1. – К., 1984; Т. 2. – К., 1988; Т. 3. – К., 2001 (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=1609).
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К., 1980. – 246 с. (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=452).
3. Гриценко П. Ю. Діалектологія / П. Ю. Гриценко // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 149–152 ; К, 2007. – С. 154–156.
4. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи) / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1966 (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=449).
5. Жилко Ф. Т. Нариси з української діалектології / Ф. Т. Жилко. – К., 1966. – 315 с.
6. Залеський А. М. Нові рубежі лінгвістичної географії / А. М. Залеський // Наука і культура. Україна. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 236–243.
7. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К., 1960. – 276 с.
8. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.
9. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.
10. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К., 1980. – 164 с.
11. Панцьо С. Є. Українська діалектологія: практикум : навчально-методичний посібник / Стефанія Панцьо. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 132 с.
12. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. – К., 1985. – 231 с.
13. Сердега Р. Л. Українська діалектологія : навчальний посібник / Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 156 с. (http://lib.pu.if.ua/opus_do.php?id=1153)
14. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977.

15. Франко І. Я. Літературна мова і діалекти / І. Я. Франко // Франко І. Я. Твори : у 50 т. – Т. 37. – С. 205–210.
16. Шеремета Н. П. Українська діалектологія: практичні заняття : навчальний посібник / Н. П. Шеремета. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 124 с.

Додаткова література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства / С. П. Бевзенко. – К., 1991. – 231 с.
2. Ґрещук В. В. Діалектна диференціація: регіональний аспект / В. В. Ґрещук // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Ґрещук та ін. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 55–78.
3. Дзендзелівський Й. О. Стан дослідження генези українських діалектів / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 45–51.
4. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.
5. Кононенко В. І. Побутово-розмовне мовлення галичан / В. І. Кононенко, І. В. Кононенко // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Ґрещук та ін. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 97–114.
6. Лесюк М. П. Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення / М. П. Лесюк // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Ґрещук та ін. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 79–96.
7. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови в першій половині ХІХ ст. / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2003. – № 2(7). – С. 35.
8. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 26–36.

1. Діалекти і літературна мова.

Національна мова, або загальнонародна мова українського народу складається із двох форм: літературної і діалектної мови. Між цими двома різновидами загальнонародної мови виокремлюють проміжні утворення, які називають народно-розмовна мова, просторіччя. Останній термін номінує наддіалектне утворення – мовлення міських жителів (рідше – сільських), яке називають суржилом, тобто сумішшю літературних, діалектних, просторічних слів.

Літературна мова – це відшліфована, унормована форма загальнонародної мови, що обслуговує культурні потреби українського народу на всій українській етнічній території безвідносно до місця його проживання та в усіх сферах – художній літературі, науці, публіцистиці, державних установах, засобах масової інформації, церкві тощо. Літературна

мова однаковою мірою виявляється як у писемній, так і в усній формі й уживається в усіх сферах господарської і культурної діяльності народу. Для літературної мови залежно від сфери її застосування характерні функціональні стилі – науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовно-побутовий, конфесійний, епістолярний тощо.

Поняття ж «національна мова» вживається у такому значенні: мова соціально-історичної спільноти людей, спільна мова нації, котра разом з іншими ознаками (спільність території, культури, економічного життя та ін.) характеризує конкретну націю. Національна мова виявляє постійну тенденцію до єдності й обов'язково має літературну форму існування.

Таким чином, літературна мова – один із різновидів національної мови, який співіснує з іншими її формами (соціальними й територіальними діалектами). Виникнувши на базі одного діалекту, вона ввїбрала в себе виражальне багатство всіх інших діалектів, говорів та говірок і обслуговує суспільство в цілому.

Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території її поширення для всіх, хто нею користується у спілкуванні. Тому що норми літературної мови є обов'язковими та загальнозживаними.

В українській літературній мові унормованою є кожна її ділянка: вимова (орфоепічні норми), правопис (орфографічні), словниковий склад (лексичні норми), морфологія (морфологічні), синтаксис (синтаксичні норми), стилістика (стилістичні) тощо. Наявність мовних норм і дотримання їх кожним носієм мови поліпшує спілкування, сприяє його успіхові і водночас виявляє рівень розвитку мови.

На відміну від літературної діалектна мова характеризується відсутністю писаних для неї правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання.

Як і літературна мова, так і народні говори характеризуються певною нормативністю. Поняття нормативної мови пов'язане з поняттям мовної системи. Мовна норма формується в процесі суспільного користування мовою.

Нормативність літературної мови, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його багатогранної діяльності, порівняно з діалектною нормативністю, – категорія в дечому відмінна. Діалектна норма створюється традицією життя говору і сприймається як природна. Вона не є штучною і спеціально не підтримується кодифікованими документами (правописом, словниками, підручниками, посібниками тощо), як це ми спостерігаємо в літературній мові. Зміни в народних говорах історично безперервні і мовцями не контролюються.

Українська діалектна мова складається з більших і менших одиниць (говірка, говір, діалект, наріччя), кожна з яких виступає на певній обмеженій території. Отже, українська діалектна мова – це складна ієрархія мовленнєво-територіальних утворень.

Історичні умови формування й розвитку нової української літературної мови на національній основі склалися так, що вона на початкових етапах виступала у двох основних різновидах: 1) східноукраїнському, чи наддніпрянському, в основу якого лягли південно-східні діалекти, а, якщо точніше, то їх середньонаддніпрянські говірки, які ще називають києво-полтавськими; 2) західноукраїнському, чи галицькому, який ґрунтувався на наддністрянських говірках південно-західного типу. Цей варіант мови представлений художніми творами галицьких письменників, таких як: В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович і вища його форма характеризує всю творчість І. Франка.

Перший із цих різновидів, східноукраїнський, базуючись на національній основі, протягом усього періоду розвитку нової української літературної мови був провідним, загальнонаціональним, і вже на самому початку визначився як єдина основа для розвитку загальнонаціональної літературної мови українського народу, в той час як другий, західноукраїнський, чи галицький, хоча час від часу і набирав певного розвитку в окремих жанрах, побутував лише як її регіональний варіант.

Отже, нова українська літературна мова сформувалася переважно на базі говірок південно-східного наріччя, однак генетично вона належить все-таки до полідіалектних утворень, тому що у її розвитку конструктивну роль відіграли ще південно-західне і північне наріччя.

Вагомим чинником для піднесення значення середньонаддніпрянських говірок у становленні, розвитку й формуванні української літературної мови було те, що автор однієї з перших граматик української мови Олексій Павловський (близько 1770-1822 рр.) і видатні українські письменники І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Т. Г. Шевченко були вихідцями з південно-східних територій. Окрім того, «Грамматика малоросійського наріччя» (1818) була написана О. Павловським на матеріалі середньонаддніпрянських говірок. Широко використовували у художніх творах говірки південно-східного типу й класики української літератури, зокрема народні полтавські говори вперше активно застосував у літературно-художній практиці І. П. Котляревський, сприявши, таким чином, остаточному витісненню з літературного вжитку старої книжної мови й запровадженню нової української літературної мови на народнорозмовній основі. Подальше її становлення пов'язане з діяльністю Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. Основоположником української літературної мови цілком заслужено вважають Т. Г. Шевченка, який, сказати б, завершив процес становлення літературної мови на живій народній основі, відібравши й майстерно обробивши найхарактерніші її риси і засоби, увівши їх у художні твори. Проте літературна мова, виникнувши на основі певного діалекту, повністю не збігається з ним, як і з будь-якими іншими. Вона багатша, розвиненіша, досконаліша за будь-який діалект загальнонародної мови. Літературна мова становить культурне надбання нації, виступає важливим чинником єдності народу, його духовного розвитку. Вона є тим мовним засобом, що обслуговує

найважливіші ділянки суспільного життя – державні установи, громадські організації, армію, засоби масової інформації, освіту, науку, художню літературу тощо.

До найістотніших ознак літературної мови належать такі:

- наддіалектна загальнонаціональна форма існування;
- поліфункціональність;
- наявність загальноприйнятих кодифікованих норм;
- стилістична диференціація.

Ознака наддіалектності полягає в тому, що вона, на відміну від територіальних діалектів, функціонує без будь-яких просторових обмежень і як засіб комунікації об'єднує всіх носіїв незалежно від їхньої діалектної приналежності. Наддіалектними виступають власне структурні показники літературної мови – словниковий склад, звукова і граматичні структури тощо.

Таким чином, літературна мова – це унормована, стандартна, правильна (з погляду усталених кодифікованих норм) форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти і виконує об'єднальну функцію шляхом використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури й літератури тощо.

Діалекти мають обмеженішу, ніж літературна мова, сферу використання, функціонують переважно в усній реалізації, хоча певною мірою представлений і писемний варіант (наприклад, у листуванні). Звичайно, що певною мірою писемний варіант представлений і в говорах. Діалектні риси можуть фіксуватись у тих чи інших давніх писемних пам'ятках. Застосовувалися вони, особливо досить активно у період становлення нової української літературної мови, в художніх творах. І сьогодні діалектні форми також широко використовуються у творах художньої літератури з виразними стилістичними настановами.

2. Поняття діалектизму. Типи діалектизмів.

У лінгвістичній літературі виокремлюють два підходи до визначення діалектизмів: 1) це всі слова, уживані в говірці; 2) говіркові слова, що відсутні у літературній мові або відрізняються від нормативних слів. Останнє визначення закріплене, практично, в «Енциклопедії: українська мова»: «Діалектизм – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність» [ЕУМ, с. 146]. Саме у такому значенні використовують термін діалектизм у школі та у виші. Перевірити слово, чи воно говіркове = діалектне, чи літературне, можна за словниками: СУМ, ВТССУМ, орфографічним, словником наголосів тощо.

Діалектизми відображають процеси засвоєння літературною мовою того чи іншого територіального елемента народної розмовної мови або регіональних варіантів літературної мови. Основними шляхами проникнення діалектизмів у літературну мову є мова художньої літератури, публіцистики,

наукової літератури (наприклад, фольклористики, етнології), усне мовлення, лексикографічні праці (діалектні та словники змішаного типу).

Діалектизм – поняття змінюване, яке формується разом із виробленням і усталенням літературних норм. Так сьогодні літературну мову поповнили в минулому діалектизми *бануш, ватра, легінь, трембіта, літепло* та ін., які фіксують всі сучасні словники української мови.

Використання діалектизмів у мові художньої літератури позначене певною стилістичною настановою: мовна характеристика персонажів, відтворення локального колориту описуваних подій та ін. Дослідники поділяють тексти із говірковими елементами на: а) зі значним насиченням діалектизмів або такі, що стилізовані під якийсь діалект, однак орієнтовані на літературну норму; так під гуцульський діалект стилізовані художні твори Г. Хоткевича «Кам'яна душа», «Олекса Довбуш», М. Влад «Стрітинє», М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», конфесійні тексти – пастирські послання А. Шептицького «До моїх любих гуцулів»; б) тексти, орієнтовані на діалект, а не на літературну мову, наприклад, гуцульський діалект олітературено в художніх творах П. Шекерика-Дониківа «Дідо Иванчік», О. Манчука «Жиб'ївські новелі», «Ади жию».

Розрізняють такі типи діалектизмів:

- акцентуаційні – відрізняються від літературних норм наголосом: [о'динац'ім'], [кро'пива], [п'одушка], [но'шениї];
- фонетичні – відмінні від літературної мови фонетичними явищами: чергуванням [о], [е] з [і], [о], з нулем звука, [е] з [о]: [в'ойна], [х'т'іти]; [е] на місці [а] після м'яких приголосних: [на'с'ін'е], [в'іс'іл'е]; заміна [хв] на [ф]: [ф'іст], [ф'іртка]; вживанням [р] замість [р']: [бу'рак], [гору'вати] 'горювати';
- словотвірні – відрізняються від літературної мови іншою комбінацією афіксів: [спро'мога] 'можливість', [туте'чки] 'тут', [таме'чки] 'там', [поранок] 'ранок';
- морфологічні – відрізняються відмінною від літературної мови категорією роду: [марга'рина] – ж. р. – літературна норма ч. р.; відмінковими закінченнями: [зе'м'леў], [рукоў], [голо'вом], [но'гої]; особовими формами дієслів: [робит], [во'ни чи'тайут], [ро'билис'мо];
- синтаксичні – відрізняються вживанням конструкцій із прийменниками *к, ік, т, д*: [к'серц'у], [і'ди д'мин'і], [т'вечору]; [і'шоў без л'іс] – через ліс, [думаў о н'ім] – про нього; сполучники [ко'би] – якби, [заки], [заким] – доки, [зеїби] – ніби;
- лексичні – позначають поняття, для яких у літературній мові є інші назви. Це найчисельніша група діалектизмів, у межах котрої виокремлюють такі підтипи: 1) власне лексичні, або ж словникові; 2) етнографічні = етнографізми; 3) лексико-семантичні.

Лексичні діалектизми становлять дублети до літературних відповідників: *плай* – гірська стежина, *тайстра* – торба, *вуйко* – дядько, *путня* – відро.

Етнографічні діалектизми, або етнографізми – слова, що називають предмети побуту, одягу, знарядь виробництва тощо і явища, поширені тільки в певній місцевості. Склад етнографізмів тісно пов'язаний із природно-географічними умовами побуту, характером господарської діяльності: [кобе'няк] 'верхній одяг з відлогою, без рукавів' (південно-східні говори); [кеп'тар] 'верхній хутряний одяг без рукавів' (південно-західні говори); [гала'гани] 'вид печива'; [жур] 'кисла страва з вівсяного борошна' (північні говори); [б'риндза] 'сир з овечого молока'; [бануш] 'кукурудзяний куліш, варений на сметані' (південно-західні говори); [ба'лабухи] 'вид печива'; [к'ваша] 'солодка страва з житнього борошна' (південно-східні говори); [лам'пач (лим'пач)] 'необпалена цегла з домішкою соломи'; [п'ідкат] 'навіс для зберігання сільськогосподарського реманенту' (північні говори); [г'ражда] 'гуцульська садиба'; [ко'либа] 'пастуший курінь, зимове житло лісорубів у горах' (південно-західні говори).

Лексико-семантичні діалектизми, за визначенням С. П. Бевзенка, – це «слова однієї етимології, які хоч і звучать однаково, але в різних говорах тієї ж самої мови виступають з різними значеннями» [Бевзенко, с. 181]. Так у говорах південно-західного наріччя побутує назва [гос'тинец] – 'великий битий шлях', а в говорах південно-східного наріччя та в літературній мові слово *гостинець* – 'подарунок'; середньозакарпатське [п'лат'а] – 'одяг узагалі' й літературне *плаття* – 'вид верхнього жіночого одягу, сукня'; [п'ідлий] – 'поганий' (південно-західні говори) і *підлий* – 'безчесний, який викликає осуд' у південно-східних говорах та літературній мові.

- У межах лексичних діалектизмів виокремлюють семантичні – це слова з додатковими відмінностями у значенні або такі, що в діалекті мають інше, ніж у літературній мові, значення: [бе'реза] 'старший над колядниками', [ква'сок] 'щавель', [ар'кан] 'різновид гуцульського танцю', [ноша] 'одяг', [родич'і] 'батьки' тощо;
- фразеологічні діалектизми – це такі стійкі словосполучення, що відрізняються від літературних усталених виразів діалектними фонетичними, граматичними, лексичними особливостями того чи іншого говору: [тере'вен'і роз'водити] – [то'чити л'аси] 'базікати, говорити дурниці' у літературній мові та в південно-західному наріччі, і відповідні діалектні галицькі [бан'диги плести (г'нути)] – [харма'ни плес'ти] (поліські говори). Сюди відносять говіркові прислів'я, приказки і подібні вислови.

На думку професора П. Гриценка, усталене вживання діалектизмів у художніх текстах, їх відповідне опрацювання у нормативних словниках і граматиках є передумовою поступового їх переходу до нормативних, веде до збагачення за їхній рахунок структури і виражальних можливостей літературної мови.

3. Дослідження діалектів (джерела вивчення; фонетична транскрипція; методи діалектологічних досліджень).

Джерела дослідження діалектів: 1) основне: сучасна усна розмовна мова в усій її діалектній різноманітності; фіксується за допомогою звукозаписуючої апаратури; 2) діалектологічні праці, в яких зібрано величезний фактичний матеріал ученими протягом століття; 3) діалектологічні атласи; 4) етнографічні та фольклорні матеріали (наприклад, матеріали, зібрані Я. Головацьким «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», ХІХ ст.).

При записі зразків діалектного мовлення користуються спеціальною фонетичною транскрипцією, яка являє собою систему графічних знаків, побудовану за фонетичним принципом: кожен знак передає один звук.

Для позначення більшості голосних і приголосних вживаються такі ж знаки, як і в сучасній українській літературній мові: [a], [o], [y], [e], [и], [i]; [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [й], [ж], [ч], [ш], [г], [ґ], [к], [х], [р], [дз], [дж]. Крім цього, для позначення голосних проміжних звуків використовуються: [и^с], [е^н], [и^і], [і^н], [і^с], [е^і], [о^у], [у^о], [а^о], [о^а], [е^а]. Специфічні поліські дифтонга позначаються знаками [yo], [ye], [ui], [yi], [ou], [ie] та ін. Карпатські звуки [ы], [ы^о], [ў] передаються вказаними знаками. Нескладова вимова [і] та [у] позначається [ї], [ў]. Часткове оглушення дзвінкх передається [б^п], [з^с], [д^т]... Часткове одзвінчення глухих: [п^б], [с^з], [т^д]... Дорсально-палатальна вимова (з відтінком шепелявості) м'яких свистячих позначається [с^ш], [з^ж], [ц^ч], напр.: [с^ш в'іт]. Для позначення різного ступеня м'якості приголосних використовуються діакритичні знаки мінути (м'якість приголосних), апострофа (пом'якшення), крапки (напівпом'якшення): [л̣]. Подовжена вимова приголосних передається двокрапкою. Знак наголосу ставиться над наголошеним голосним.

Із розділових знаків вживаються лише знак питання (при питальній інтонації) та знак оклику (при окличній). Мала пауза позначається однією, а велика – двома скісними рисками. Весь запис береться у квадратні дужки. Велика буква не використовується. Не вживаються також знаки я, ю, є, ї, щ, ь.

Під час збирання матеріалу для діалектологічних досліджень користуються анкетним та експедиційним методами. Другий є значно ефективнішим.

Основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий (монографічний) та лінгвогеографічний (метод лінгвістичного картографування). Другий метод є досить перспективним. Його використовують для визначення територіального поширення говорів і діалектних явищ, встановлення їх класифікації. Суть методу полягає в тому, що на географічну карту-бланківку наноситься певним способом те чи інше мовне явища. Якщо з'єднати лінією ті населені пункти, що стоять на межі різного відбиття цього явища в говорах, то вийде розмежувальна лінія (ізоглоса), яка чітко вкаже його ареал і межі поширення. Збирання лінгвістичних карт називають лінгвістичним, або діалектологічним атласом.

Лінгвістичні атласи бувають національні та регіональні. Національні лінгвістичні атласи включають весь ареал певної національної мови, наприклад, Атлас української мови (АУМ). – К. – т. 1. – 1984; т. 2. – 1988; т. 3. – 2001. Регіональні атласи включають окремі регіони поширення мови, наприклад, Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). – Ч. 1–3. – Ужгород, 1958–1993; Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини : в 2 т. – Т. 1 : Фонетика. Фонологія. – Чернівці : Видавнича спілка «Час», 1995. – 314 с.; Т. 2 : Словозміна, службові слова. – Чернівці : Прут, 1998. – 215 с.; Карпатский диалектологический атлас / С. Б. Берштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепикова и др. – М., 1967.

4. З історії дослідження українських діалектів.

Наукові засади української діалектології закладені в працях О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий» (1865), «Заметки о малорусском наречи» (1870) та деяких інших.

Перший досить повний огляд українських говорів здійснив К. Михальчук у праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1877), де подається класифікація українських діалектів з описом їх фонетичних та морфологічних ознак. Автор виділив три наріччя: українське, поліське і червоноруське (русинське), а в їх межах – піднаріччя та різноріччя (за його термінологією). Всі наступні спроби класифікації українських говорів зводилися переважно до уточнення класифікації К. Михальчука.

Серед відомих діалектологів ХІХ ст. слід назвати М. Максимовича, якому належить одна з перших спроб класифікації говорів української мови (1838), Я. Головацького, І. Верхратського, А. Кримського.

У ХХ ст. в галузі української діалектології плідно працювали В. Ганцов, Ф. Жилко, Б. Кобилянський, І. Панькевич, А. Залеський, Т. Назарова, Г. Шило, С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський, Я. Закревська та багато інших. З 1949 до 1962 року з ініціативи Ф. Жилка і під його керівництвом виходив «Діалектологічний бюлетень», де публікувалися праці різних мовознавців, присвячені питанням української діалектології. З кінця 40-х років розпочалася робота над АУМ, яка тривала понад півстоліття. Із наших сучасників – дослідників українських говорів – слід назвати І. Матвіяса, П. Гриценка, К. Глуховцеву, Г. Мартинову, які багато роблять для розвитку української діалектології.

Найважливіші описові праці з української діалектології: вже згадані роботи О. Потебні та К. Михальчука; монографії: І. Панькевич «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей», 1938; В. Ващенко «Полтавські говори», 1957; Й. Дзендзелівський «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі», 1969; А. Залеський «Вокалізм південно-західних говорів», 1973; П. Гриценко «Моделювання системи діалектної лексики», 1984; «Ареальне варіювання лексики», 1990; також праці Ф. Жилка та Т. Назарової, присвячені дослідженню північних говорів;

колективні монографії: «Українська діалектна морфологія», 1969; «Українська лінгвістична географія», 1966; «Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів», 1983; «Структура українських говорів», 1982; «Структурні рівні українських говорів», 1985. У 2003 р. у Львові в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Відділі української мови розпочато серію збірників «Діалектологічні студії», на сьогодні вийшло 9 випусків серії.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення таким поняттям: «національна мова», «літературна мова», «діалектна мова».
2. З'ясуйте відмінності між діалектною і літературною мовами.
3. Що вам відомо про східноукраїнський і західноукраїнський різновиди української мови?
4. Чому саме середньонаддніпрянські говірки стали основою сучасної української літературної мови?
5. Що таке діалектизм? Охарактеризуйте основні типи діалектизмів.
6. Назвіть основні джерела вивчення діалектної мови.
7. Назвіть та схарактеризуйте основні методи збирання діалектних матеріалів. Який із них, на вашу думку, ефективніший? Чому?
8. Що таке лінгвогеографія?
9. Які є види лінгвістичних атласів?
10. Яке значення має фонетична транскрипція для запису діалектного мовлення?
11. Які спеціальні символи використовують у фонетичній транскрипції для запису діалектних текстів?
12. Коли зародилася українська діалектологія як наука? Кого можна вважати зачинателем, а кого – основоположником української діалектології?
13. Назвіть авторів перших описів та систематизації української діалектної мови.
14. Хто є автором сучасної класифікації українських говорів?
15. Назвіть основні центри сучасних діалектологічних досліджень в Україні.
16. Назвіть наукові осередки досліджень української діалектної мови за кордоном (Польща, Словаччина, Німеччина, Канада, Росія), їхніх найвідоміших представників і основні напрями досліджень.

Лекція № 3

Наріччя і говори української мови. Північне наріччя

План

1. Основні фонетичні та граматичні ознаки північних (поліських) говорів.
2. Східнополіський говір.
3. Середньополіський говір.
4. Західнополіський говір.

Рекомендована література

Основна література

1. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія : навчальний посібник з регіональної діалектології для студентів спеціальності «Українська мова і література». – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. – 256 с.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 380 с. ; Т. 2. – 459 с.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : збірник вправ і завдань. – К. ; Одеса : Вища школа, 1987. – 127 с.
4. Говірки Чорнобильської зони: системний опис / П. Ю. Гриценко та ін. – К., 1999. – 271 с.
5. Говори української мови : збірник текстів / відп. ред. Т. В. Назарова. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
6. Куриленко В. М. Полісся: діалектна ареалогія та стратиграфія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 182 с.
7. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 260 с.
8. Никончук М. В. Ендемічна лексика Житомирщини : методичні рекомендації для вчителів. – Житомир : [б.в.], 1989. – 272 с.
9. Пащенко В. М. Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. – Ніжин : НДУ, 2005. – 62 с.

Додаткова література

1. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк, 2004. – 764 с.
2. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – Ч. 1 : Тексти / [уклад. : Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика]. – Київ : Довіра, 2003. – 456 с.
3. Говірки Чорнобильської зони: тексти / [упор. Гриценко П. Ю. та ін.]. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.
4. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. – К. : Наукова думка, 1985. – 136 с.

5. Никончук М. В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. – К. ; Житомир, 1994. – 480 с.
6. Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – 296 с.
7. Поліська дома : фольклорно-діалектологічний збірник / упоряд. В. Давидюка і Г. Аркушина. – Вип. 1. – Луцьк, 1991.

У сучасній українській діалектології розрізняють три наріччя: 1) поліське, або північноукраїнське; 2) південно-західне; 3) південно-східне.

Розглядаючи фонетичну, граматичну й лексичну будову цих наріч, дослідники звертають увагу на спільні і відмінні риси між цими діалектними угрупованнями. Так, на рівні фонетики більше спільного мають південно-східні і південно-західні діалекти, в той час як поліські говори мають дуже своєрідну фонетичну будову. На рівні граматики (морфології і синтаксису), а також на рівні словотворення і лексики чітко виділяються південно-західні діалекти, яким властива найбільша розчленованість. Найбільшою діалектною однорідністю характеризуються південно-східні говори, які охоплюють найбільшу територію і ними послуговується велика кількість людей. Говори Середньої Наддніпрянщини, що побутують на Київщині та Полтавщині і належать до південно-східного наріччя, лягли в основу літературної мови.

1. Основні фонетичні та граматичні ознаки північних (поліських) говорів.

Поліські діалекти охоплюють північну частину української мовної території, а саме північно-західні райони Сумської області, повністю Чернігівську область та північні райони Житомирської, Рівненської, Волинської областей України, а також райони Берестейщини і Пінщини Республіки Білорусь та суміжні населені пункти Холмщини і Підляшшя Республіки Польща. Північна межа тягнеться вздовж кордону України з Росією і тому говірки поліського типу поширені в Курській, Белгородській і Воронезькій областях Російської Федерації.

У межах північного наріччя виокремлюють три групи говірок:

- лівобережнополіські, або східнополіські, що поширені на території лівого берега Дніпра, частково Київська і повністю Чернігівська області, північно-західні райони Сумської області і прилеглі території вищевказаних областей Росії;
- правобережнополіські, або середньополіські – межиріччя Дніпра і р. Горинь;
- волинсько-поліські, або західнополіські – на захід від басейну р. Горинь до басейну р. Західний Буг.

Як вважають дослідники, північні говори української мови своєю попередницею мають мову давніх слов'янських племен полян, древлян, сіверян і північних волинян.

Поліські діалекти характеризуються рядом ознак у фонетиці, граматиці та лексиці. Розглянемо найсуттєвіші з них.

Найхарактернішими фонетичними ознаками цих говорів є:

- відповідно до етимологічного [o] в нових закритих складах у наголошеній позиції виступають дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонги [y], [ÿ], [i], напр. [вуол], [вуел], [вуіл], [вул], [в'іл];
- ненаголошене етимологічне [e] у новозакритих складах перед твердими приголосними заступається також дифтонгами або монофтонгами: напр. [н'уос], [н'уес], [н'уис], [н'уіс], [н'ус], [н'ус], [н'ус], [н'іс], а перед наступним м'яким приголосним після занепаду [ь] дифтонгом [іе]: [н'іеч], [н'іч];
- відповідно до давнього [ѣ] у наголошеній позиції виступає дифтонг [іе], в той час, як у ненаголошеній позиції маємо [e] або [и]: напр. [д'іед], [л'іес] і [л'е'са], [б'е'да], [ме'шок];
- відповідно до давнього [ѣ] під наголосом виступає [а]: напр. [те'л'а], [де'с'аток], [спл'ат'], а в ненаголошеній позиції [e]: напр. [памет'], [во'ни'ходет'], [п'росет'];
- немає сплутування ненаголошених [e] – [и] в ненаголошеній позиції: [ме'не], [се'ло], [плете];
- мала поширеність «укання»: [ко'жух], при більшому поширенні «акання» – [o] як [a]: [ка'рова], [ка'жух];
- ствердіння [р'] у більшості говірок: [бу'рак], [зо'ра];
- дзвінки приголосні у кінці слів зберігають дзвінку вимову: [зуб], [го'род], [дуб];
- наявність вставного [л] після губних: [купл'ат'], [ло'ул'ат'].

Морфологічні ознаки:

- у Д. в. однини іменники чоловічого і середнього роду мають закінчення -у: [брату], [се'лу];
- в іменниках типу зілья у Н. в. однини зберігається давнє закінчення -е з подовженими м'якими приголосними: [з'іл':е], [жит':е];
- в іменниках I відміни м'якої групи і II відміни м'якої групи у Д. в. і М. в. зберігається закінчення -іе (або -і) та -е: [земл'іе], [на земл'іе], [на ко'н'іе] або [на ко'н'і];
- іменники типу люди, гості у Р. в. множини мають закінчення -ей: [л'у'деї], [гос'теї];
- у Н. в. однини виступають усічені форми прикметників і займенників прикметникового походження: напр. [добри чоло'в'ік], [л'іетн'і дошч], а також повні нестягнені форми: [добрайа], [моло'дайа];
- поширеність вказівних займенників [сеї], [с'айа], [сеїе];
- часто вживаються інфінітиви на -т', -т при збереженні -ти: [ходит'], [но'сит'], [брат'];
- наявність форм майбутнього часу типу [ходитиму], [ходитимеш].

Синтаксичні особливості:

- поширені конструкції з прийменниками *ік*, *к*: [к'серц'у], [ік сво'му];
- поширені конструкції з прийменниками *ля*, *ле* 'біля': [л'а'хати], [л'а'л'іесу];

- поширені конструкції речень із сполучниками *да, дай, дак, дик*: [Приишла да і з'нову пашла].

2. Східнополіський говір.

Лівобережнополіські, або східнополіські говірки у фонетичній системі мають такі особливості:

- велика різноманітність лабіалізованих фонем (дифтонгів) відповідно до давнього [о] в новозакритих складах у наголошеній позиції, а також відповідно до етимологічного [е]: [стуол], [стуіл], [куон'], [куін'];
- широке вживання дифтонга [іе] відповідно до давнього [ѣ]: [сн'ієз], [н'іємци];
- велика поширеність «акання»: [ва'да], [ка'рова];
- втрата нескладотворчого [ї] після голосного префікса: [приш'ли], [заш'ли];
- збереження давнього [і] в деяких говірках Чернігівщини: [вел'іка], [па'д:убн'ік'і], [в'ілк'і].

Морфологічні ознаки:

- паралельне вживання форм іменників, прикметників, порядкових числівників та деяких займенників в О. в. однини з флексіями -ойу та -ой: [гала'войу] – [гала'вої]; [та'бойу] – [та'бої];
- паралельне вживання закінчень -е, -и у Н. в. множини іменників із суфіксом -ин: [сел'ане] – [сел'ани];
- часте опускання [н] у непрямих відмінках займенників: напр. [до 'його], [з 'йім];
- наявність інфінітивного суфікса -т' при дієслівній основі на голосний: [брат'], [знат'], [чи'тат'], [ход'ит'];
- наявність дієслів типу [ход'у], [си'д'у], [ходе], [носе];
- функціонування складених форм майбутнього часу: [буду брат'], [буду носит'].

Підсумовуючи, слід зазначити, що специфічні ознаки цих говірок зумовлені їх межовими взаємодіями із говірками російської мови з одного боку та середньонаддніпрянськими і слобожанськими – з другого.

3. Середньополіський говір.

Правобережнополіські, або середньополіські говірки мають такі фонетичні ознаки:

- перевага дифтонга [уо] в новозакритих складах під наголосом, а також поширена тенденція до втрати дифтонгів і заступлення на їх місці монофтонгів [у], рідше [е], а найчастіше [и^і] [і^и]: напр. [куон'], [двуор] – [ки^ін'], [дві^ир];
- відповідно до давнього [ѣ] під наголосом і етимологічного [е] у новозакритих складах вживається дифтонг [іе]: [хл'ієб], [сн'ієз], [п'ієч];
- в деяких говірках поширене «акання»: [а'гон'], а в західній частині спостерігається помірне «укання»: [гу'лубка];
- помітна тенденція до заміни колишнього [ѣ] на [а]: [пойе^ас], [пойас];

- дзвінкі приголосні у середині слів втрачають дзвінкість: [б'іхти], [лошка]; часто таке ж спостерігається і в кінці слів: [сам⁰], [грип⁰].

Морфологічні і синтаксичні ознаки:

- вирівнювання м'якого варіанту відмінювання іменників під впливом твердого: [ко'н'ом], [ду'шойу], [серц'ом];
- дієслова у неозначеній формі мають закінчення -т і -т': [ходит] – [ходит'];
- у майбутньому часі вживаються складені і складні форми дієслів: [буду знат'] і [знатиму], [буду ходит'] і [ходитиму];
- у 3-й особі однини і множини дієслів виступають паралельні закінчення: [в'ін робит'] – [в'ін робит], [во'ни і'дут'] – [во'ни і'дут].

Слід зазначити, що середньополіські говірки є неоднорідними: на півночі відчуваються впливи білоруської мови, на сході ці говірки рядом поєднуються із східнополіськими, а у крайній західній частині, в межиріччі Горині і Случа вони поєднуються із західнополіськими говірками. Більшість дослідників цих говірок, зокрема І. Матвіяс, М. Никончук, відносять цей говір до архаїчних, який за походженням виводять із мови східнослов'янських племінних об'єднань полян і древлян.

4. Західнополіський говір.

Волинсько-поліські, або західнополіські говірки відзначаються певним поєднанням поліських ознак із фонетико-морфологічними елементами говорів південно-західного наріччя.

Фонетичні особливості:

- відповідно до етимологічного [о] в новозакритих складах виступають монофтонги [у], [и], [і]: [кун'], [вул], [кин'], [вил], хоч рідко зустрічаються і дифтонги;
- на місці етимологічного [е] в новозакритих складах під наголосом виступають монофтонги [у], [ÿ], [и], [і]: [ж'інка], [п'ич];
- давнє [ѣ] заступається монофтонгом [і]: [сн'іг], [с'іно], [хл'іб], хоч у ненаголошеній позиції може виступати [и]: [ми'шок], [ни'сок];
- у ненаголошеній позиції [е] і [и] зближуються: [се^мло], [те^мпер];
- поширені звукосполуки [гі], [кі], [хі] поряд з [ги], [ки], [хи]: [ро'к'і], [но'г'і];
- дзвінкі в середині слів перед глухими і в кінці слів втрачають свою дзвінкість: [солотко], [дуп];
- поширені приставні приголосні: [во'гон'], [го'вес], [вулиц'а].

Граматичні ознаки:

- поширені закінчення -ови, -еви у Д. в. і М. в. однини іменників чоловічого роду: [синови], [братови], [ко'неви];
- спостерігається закінчення -и в Д. в. і М. в. однини іменників жіночого роду твердої і м'якої групи: [вишни] – [на'вишни], [лошки] – [на'лошки];
- вживання паралельних закінчень -ам, -ах і -ом, -ох у Д. в. і М. в. множини іменників чоловічого роду та -ом в О. в. множини іменників із м'яким приголосним основи: [во'лам] – [во'лом]; [кон'ом], [л'юд'ом];

- наявність інфінітивних форм на -ти і -чи: [хо¹дити], [мо¹чи], [пи¹чи];
- наявність складених форм дієслів майбутнього часу недоконаного виду: [бу¹ду хо¹дити], [му хо¹дити];
- поширення складених форм дієслів минулого часу типу [хо¹дилис'мо], [хо¹дилисте];
- поширення іменникових утворень із суфіксами -иско, -ище, як і в південно-західних говорах: [хло¹тиско], [хлоп¹чище];
- наявність синтаксичних конструкцій типу [нас¹ було двох], [ме¹ні бо¹лит голо¹ва], які переважають у південно-західних говорах.

За даними Атласу української мови у західнополіському говорі виділяються три групи говірок: 1) волинсько-поліські, які становлять ядро цього діалекту; 2) берестейсько-пінські, що зазнали значного впливу російської мови; 3) підляські, на які впливають сусідні польські говірки. Дослідники відзначають також те, що західнополіський говір істотно відрізняється від середньополіського та східнополіського говорів. Як зазначає І. Матвіяс, «особливість його полягає в нашаруванні на північну діалектну основу південно-західних говіркових рис» [Матвіяс, с. 57]. Найбільше цих особливостей у волинсько-поліських (надбузьких) говірках, а найменше – у берестейсько-пінських. Такі впливи пояснюються давніми етнічними зв'язками цієї території із Наддністрянщиною і багатовіковим перебуванням відповідних земель у складі Польщі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Окресліть межі північного (поліського) наріччя за картою говорів української мови. Назвіть області України, на території яких функціонує це наріччя.
2. Які племена населяли територію сучасного Полісся?
3. Що можна сказати про походження північного наріччя?
4. Скільки говорів виділяють у складі північного наріччя? Прокоментуйте їхні назви.
5. Назвіть найважливіші фонетичні ознаки північного (поліського) наріччя, навівши при цьому відповідні приклади.
6. Перерахуйте, ілюструючи відповідними прикладами, найважливіші морфологічні ознаки північних діалектів.
7. Охарактеризуйте, навівши відповідні приклади, найважливіші синтаксичні ознаки поліських діалектів.
8. Назвіть основні особливості східнополіського говору.
9. Перерахуйте основні особливості середньополіського (волинсько-поліського) говору.
10. Схарактеризуйте основні особливості західнополіського говору.

Лекція № 4

Говори південно-західного наріччя

План

1. Загальні фонетичні та граматичні ознаки говорів південно-західного наріччя.
2. Волинсько-подільська група говорів.
3. Галицько-буковинська група говорів.
4. Карпатська група говорів.

Рекомендована література

Основна література

10. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К., 1980. – 246 с.
11. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : збірник вправ і завдань. – К. ; Одеса : Вища школа, 1987. – 127 с.
12. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: фонетика, фонологія. – Чернівці : Рута, 1995. – 400 с.
13. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. II : Словозміна. Службові слова. – Чернівці : Вид-во «Прут». – 1998. – 215 с.
14. Говірки південно-західного наріччя української мови : збірник текстів / [упор. Н. М. Глібчук]. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 155 с.
15. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / АН України Інститут українознавства ім. М. Крип'якевича ; редкол.: Я. Закревська та інші. – К., 1991. – 308 с.
16. Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові : нарис. – Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. В. Стефаника, 2010. – 309 с.
17. Жилко Ф. Т. Нариси з української діалектології. – К., 1966 – 315 с.
18. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. – К., 1973. – 156 с.
19. Пащенко В. М. Південно-західна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. – Ніжин : [б.в.], 2007. – 67 с.
20. Українські закарпатські говірки. Тексти / [упор. та передм. О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач]. – Ужгород : Ліра, 2004. – 400 с.
21. Шило Г. В. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів : Вид-во Львівського пед. інституту, 1957. – 254 с.

Додаткова література

1. Бігусяк М. В. Динамічні процеси в аграрному дискурсі говірок Прикарпаття / М. В. Бігусяк // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – № 26. – С. 18–28.
2. Бігусяк М. В. Етнолінгвістичний аспект лексики решетарів Рожнятівського району Івано-Франківської області / М. В. Бігусяк // Історико-культурна спадщина Рожнятівщини як складова частина Бойківщини: минуле та перспективи розвитку : зб. наук.-теорет. ст. / гол. ред. В. Андрейків. – Рожнятів, 2012. – С. 156–161.
3. Бігусяк М. В. Лексика та фразеологія родильного обряду в говірках Івано-Франківщини / М. Бігусяк // Етнос і культура : часопис Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Гуманітарні науки : зб. наук.-теорет. статей. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – № 4–5. – С. 93–99.
4. Бігусяк М. В. Лінгвогеографічне дослідження говорів Івано-Франківщини / М. В. Бігусяк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. XXXII-XXXIII – С. 13–18.
5. Бігусяк М. В. Назви їжі та напоїв в регіональних словниках як джерело етнолінгвістичної інформації / М. В. Бігусяк // Етнос і культура. – 2013–2014. – № 10–11. – С. 89–96.
6. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – 269 с.
7. Грещук В. В. Діалектна диференціація: регіональний аспект // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 55–78.
8. Кець-Григорчук Л. Г. Лінгвістично-етнографічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк ; Л., 2002. – 266 с.
9. Кононенко В. І., Кононенко І. В. Побутово-розмовне мовлення галичан // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 97–114.
10. Лесюк М. П. Взаємодія діалектно-територіального та літературного мовлення // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія. – Київ ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 79–96.
11. Лесюк М. П. Динамічні процеси в говорах Прикарпаття // Мовознавство. – 2011. – № 4. – С. 22–25.
12. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.
13. Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок. Дієслівна лексика. Ч. 1. – Тернопіль, 1997. – 56 с.
14. Хібеба Н. Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – «Українська мова» / Н. Хібеба. – Львів, 2007. – 20 с.

15. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. – Львів, 2008. – 424 с. – (Серія "Діалектологічна скриня").

1. Загальні фонетичні та граматичні ознаки говорів південно-західного наріччя.

Говори південно-західного наріччя поширені на території південно-західних областей України, а також на суміжних землях Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини (Пряшів), Польщі. Говірки південно-західного типу можливо почути на окремих територіях Югославії, Канади, США, Австралії, Південної Америки, де компактно проживають українці – вихідці із Галичини, Буковини, Закарпаття. На карті говорів української мови (див. АУМ. – Т. 1. – С. 1–3) виразно видно, що говори цього наріччя на півдні і заході межують із говорами і мовами сусідніх держав: з молдавською, румунською, угорською, словацькою, польською мовами. Від північного наріччя ці говори відокремлюються умовною лінією, що проходить між містами Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Фастів, від якого пролягає друга умовна лінія: Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Тирасполь – нижня течія Дністра, що відмежовує ці говори від південно-східного наріччя.

Зазначимо, що до складу цього наріччя входять старожитні говори. Також цей регіон України має складну історію, яка пов'язана із тривалим перебуванням цих територій та людностей під владою різних держав, починаючи від доби Київської Русі до середини ХХ ст. Інтенсивні впливи інших мов, міграційні рухи зумовили значну діалектну диференціацію цього наріччя. У його межах виділяють три групи говорів: 1) волинсько-подільську; 2) галицько-буковинську; 3) карпатську. У цілості це наріччя об'єднує 10 окремих говорів: волинський, подільський, наддністрянський, покутський, буковинський, гуцульський, надсянський, бойківський, закарпатський, лемківський.

Фонетичні особливості говорів південно-західного наріччя:

- етимологічні [о], [е] в закритих складах переходять в [і]: [к'ін'], [в'іл], [ст'іл], [н'іч]. Виняток становить частина карпатських говорів, де в цій позиції виступають [у], [ү], [и]: [кун'], [күн'], [кин'];
- у галицько-буковинській групі говорів звук [а] після м'яких і шиплячих приголосних переходить у голосні переднього ряду [е], [и], [і]: [үз'еү], [ч'ис], [з'ім'], [н'ійт'], [ш'епка], [тил'е], [ж'еба], [жит'е];
- у частині говірок, зокрема наддністрянських, наголошене [а] в позиції перед [ү] зазнає лабіалізації: [зоўтра], [н'роўда];
- ненаголошене [о] наближається до [у]. Це явище називається «укання». Воно може бути помірним і сильним: [но^уга], [го^уло^ува], [ко^урова]; [ну^уга], [гулу^ува], [ку^урова];
- у галицько-буковинській групі (гуцульські, покутські, буковинські говірки) наголошений [и] вимовляється з обниженою артикуляцією в напрямі до [е]: [ж'е^уто], [вус^уке^уї];

- у карпатській групі говорів поширений звук заднього ряду [ы]: [сын], [бы¹кы], [хыха], [быў];
- у більшості говорів, крім карпатських, [р'] ствердів; у деяких говірках після нього виділився [й]: [зор¹а] – [зор¹йа], [пор¹йадок]. Найчастіше така вимова поширена у наддністрянських і частині покутських говірок;
- дзвінкі приголосні у кінці слова і всередині перед глухим оглушуються: [дуп], [сам], [н'іш], [в'ашко];
- відсутнє подовження приголосних в іменниках середнього роду II відміни: [з'іл'е], [жи¹т'е], [к'лоч'е]; [з'іл'а], [жи¹т'а];
- немає вставного (епентетичного) [л'] після губних у формах дієслів теперішнього часу 1-ї особи однини і 3-ї особи множини: [р'обйу], [л'убйу], [р'обйет], [л'убйет]. Але в інших категоріях слів після губних широко виступають вставні [л'], [н']: [здо¹роўл'а] – [здо¹роўл'е], [м¹н'асо] – [м¹н'есо], [п'амн'іт'], [дереўл'аній];
- у галицько-буковинській групі м'які передньоязикові [д'], [т'] перед голосними переднього ряду переходять у [г'], [к']: [г'іти], [г'іўка], [к'істо], [к'е"шко].

Грамматичні особливості говорів південно-західного наріччя:

1) морфологічні ознаки:

- у Д. в. і М. в. однини іменники чоловічого і середнього роду мають закінчення -ови (-еви), а у волинсько-подільській групі говорів -ові (-еві), однак переважають форми [б'ратови], [д'ідови], [се"лови];
- в іменниках I відміни м'якої групи у Д. в. і М. в. однини та в іменниках II відміни м'якої групи у М. в. однини закінчення -и: [зе"мли] – [на зе"мли], [на ко'ни];
- частіше вживається у іменниках III відміни закінчення -и у Д. в. і М. в. однини: [соли], [т'іни], [в'істи];
- в О. в. однини іменники жіночого роду та узгоджені із ними прикметники мають стягнені закінчення -оў, -еў: [ру¹коў], [зе"м'леў], [зе"леноў тра¹воў]; а в деяких говорах -ом: [ру¹ком], [зе"лено¹м], [мно¹м]; у волинсько-подільських – повне закінчення -ойу: [ру¹койу], [зе"лено¹ойу тра¹войу];
- збережені у багатьох говорах рефлексі давніх закінчень Д. в. і М. в. множини іменників -ом, -ім, -ох, -іх: [си¹ном], [б'рат'ім], [д'іт'ом], [л'уд'ім];
- не розрізняється у більшості говорів м'яка група прикметників: [с'иній], [л'ітний];
- збереження давніх форм Д. в. і З. в. однини особових і зворотного займенників: [ми], [ти], [си], [н'а], [т'а], [с'а];
- поширення усічених форм предметно-особових займенників: [го] < його, [му] < йому, [йі] < її; а також вказівних займенників: [сес'], [се'с'а], [се'се], [тот], [то'та];
- числівники один і чотири мають форми: [йі'ден], [о'ден], [йе'ден], [ш'тири];

- наявність інфінітива на -ти: [брати], [нести]; а від основ на [г], [к] – на -чи: [б'ігчи], [б'ічи], [мог'чи], [мо'чи], [пе'чи];
- наявність різного типу складених форм майбутнього часу: [буду хо'диў], [буду хо'дити], [му хо'дити];
- наявність складених форм дієслів минулого часу типу [хо'диў-йем], [хо'дивем], [хо'диў-йес], [хо'дивес'], [хо'дилам], [хо'дилас];
- наявність форм дієслів умовного способу типу [хо'диў бих], [хо'диў бим], [буў бим хо'диў].

2) синтаксичні ознаки:

- вживання конструкцій типу [нас було двох] замість [нас було двоїе], [майу д'іти] замість [майу д'ітеї];
- вживання конструкцій з іменником у 3. в. типу [майу д'іти], [майу х'лопц'ї];
- вживання конструкцій з іменником у Д. в. та з прийменником к і його фонетичними варіантами г, гу, д, ід: [к'соб'ї], [їди д'мин'ї], [г'вечору];
- зворотна частка ся може виступати як у препозиції, так і в постпозиції: [йім с'а хо'т'їло], [тим с'а по'д'їлу], [ме'сердїти си], [буди с'ї г'н'ївати];
- поширені сполучники же, ож, жеби, коб, коби, кобись, кедь, заки, заким, закла: [каже" же" не" майе].

2. Волинсько-подільська група говорів.

Ця група об'єднує волинський говір і подільський говір, що поширені на територіях історичних Волині та Поділля. За даними АУМ (т. 2), волинський говір на півночі межує із західнополіським та середньополіським говорами північного наріччя, на сході – із середньонаддніпряньським говором південно-східного наріччя, на півдні – з наддністрянським і подільським говором південно-західного наріччя. На заході межа цього діалекту пролягає, в основному, по державному кордоні з Польщею. Зазначимо, що в межах волинського говору дослідники виділяють північноволинські та південноволинські говірки.

Подільський говір теж є неоднорідним. За даними АУМ (т. 2), у межах цього говору виокремлюють: західноподільські, східноподільські, північноподільські та південноподільські говірки. Західноподільські говірки мають багато спільних рис з сусідніми наддністрянськими, північноподільські – з волинськими, південноподільські – з покутськими і буковинськими, східноподільські – з середньонаддніпряньськими та степовими.

До загальних фонетичних ознак цих говорів дослідники відносять:

- збереження, в основному, голосного [а] будь-якого походження в усіх позиціях: [жал'], [шанка], [з'ат'], [д'акувати], [часто];
- поширеність стверділого [р]: [бура], [зо'ра], [бурак], [рас'ній], [по'радок];
- часте вживання приставних [г], [в]: [го'рати], [го'л'їй], [вус'та], [вух'нал'] 'ковальський цвях' тощо;

- спостерігається пом'якшення [с], [ц] у суфіксах -ськ, -цьк, -ець: [ба'гац'ко], [ту'рец'кий], [житнис'ко], [сто'лец'].

До морфологічних ознак відносимо:

- наявність закінчення -і в Д. в. та З. в. однини у м'якій групі іменників І та ІІ відміни: [зе''мл'і], [на зе''мл'і], [на ко'н'і];
- вживання форм Д. в. однини іменників ІІ відміни: [б'ратов'і], [синов'і], [ко'н'ов'і], [то'варишов'і];
- наявність форм О. в. однини іменників І відміни усіх груп із закінченням -ойу: [ру'койу], [зе''мл'ойу], [м'нойу];
- атематичні дієслова в 2-й особі однини від дієслів *їсти*, *дати* мають форми [йі'сиш], [да'сиш];
- на більшій території говорів переважають складені форми дієслів майбутнього часу недоконаного виду типу [буду хо'дити], [буду ро'бити], однак у західноволинських і частині подільських можливі форми типу [буду хо'диу], [буду ро'биу];
- досить часто в пасивних дієприкметниках минулого часу виступає суфікс -ан замість -ен: [нал'аний], [з'робл'аний];
- зворотна частка [с'а] виступає переважно у постпозиції, хоч у західній частині можливе і препозитивне її вживання.

Поряд із цими об'єднуючими рисами кожен із говорів волинсько-подільської групи характеризується рядом ознак, якими вони протиставляються один одному. Дослідники відзначають, що на сучасних територіях побутування волинського та подільського говорів проживали в минулому відповідно волиняни (дуліби), мові котрих відповідають західноволинські говірки; східноволинські, можливо, походять від мови уличів. Щодо території побутування подільського говору, то історичні джерела засвідчують, що до утворення єдиної давньоруської держави – Київська Русь – до її складу на території сучасного Поділля увійшли племена уличів і тиверців [див. Поділля / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К. : Видво НКЦ «Доля», 1994. – С. 35].

3. Галицько-буковинська група говорів.

Найбільш чисельною та строкатою є галицько-буковинська група говорів, куди входять: наддністрянський, покутський, гуцульський (інша назва східнокарпатський), буковинський та надсянський говори. Ці діалекти поширені на території історичної Галичини та Північної Буковини. Частина назв говорів Галичини мотивована назвою території, на котрій вони поширені, наприклад Наддністрянщина (в межах котрої виділяють ще Опілля), Покуття, Надсяння, а також у Північній Буковині поширені буковинські говірки. Другу групу утворюють гуцульські говірки, які іменуються так, мабуть, за назвами носіїв цього говору.

Дослідники об'єднали ці говори в одну групу за рядом ознак, якими вони протиставляються сусіднім діалектам, зокрема волинсько-подільським та карпатським говорам.

Серед фонетичних ознак найсуттєвішими є:

- вживання на місці [а] будь-якого походження після м'яких та шиплячих приголосних незалежно від наголосу звуків [є], [и], [и^є], [і]: [¹д'и^єкувати], [тє^л'и^є], [¹ж'є^л'ба], [на^с'ін'і], [на^с'ін'є^л];
- у багатьох говірках, а особливо у гуцульських, переважає вимова ненаголошеного [и] як звука, середнього між [и] та [є] = [и^є] або близького до [є]: [вус^к'єї], [кро^п'є^л'ва], [¹ж'єто], [¹вє^л'д'іти];
- пом'якшені або м'які [т'], [д'] переходять у [к'], [г'] в гуцульських, покутських та буковинських говірках: [¹к'істо], [¹г'іўка], [г'ід], [к'єг^л'нути], [г'іс^т'тати];
- м'які приголосні [н'] [д'] [т'] у кінці складу перед наступним приголосним часто переходять у [й]: [¹д'івоїка], [¹сонейко], [два^л'найц'іт'], [т^л'рийц'іт']. Така фонетична властивість характерна для бойківських та перехідних бойківсько-гуцульських говірок;
- звук [р'], як правило, переходить у твердий [р], а в наддністрянських після такого [р] може вживатися [й]: [вару], [¹мор'йа], [зор'йа] і [зо^л'ра];
- приголосні [з], [с], [ц] у суфіксах -зк, -ск, -цк вимовляються твердо: [¹рус^к'ий], [¹пол^с'кий], [ко^л'зац^к'ий], [г^л'ро^л'мац^к'ий];
- поширеність звукосполук [ир], [ил], [ер], [ел], які у поліських і південно-східних говорах вимовляються як [ри], [ли]: [ки^є'р^л'ниц'и^є(і)], [ки^р'вавий], [гил^л'тати];

До морфологічних ознак цієї групи говорів відносимо:

- у Н. в. однини, а також у Д. в., О. в. і М. в. множини іменників І відміни м'якої групи вживаються фонетично видозмінені закінчення: напр. Н. в. однини – [зе^л'м'л'є^л], [н'іс'н'є^л]; Д. в. – [¹земл'ім], [н'іс'н'є^л'м]; О. в. – [¹земл'іми], [н'іс'н'є^л'ми]; М. в. – [на^л'земл'іх], [у н'іс'н'є^л'х]. Подібне спостерігається і в інших відмінкових формах, пор.: [жи^л'т'є^л], [жи^л'т'єм], [н'іп'р'ім], [йєг^л'н'єм] тощо;
- поширеність у мовленні носіїв цих говорів багатьох архаїчних форм відмінкових закінчень іменників, зокрема, у Н. в. множини на -ове в чоловічому роді: [на^л'нове^л], [бра^л'т'ове]; у Д. в. і М. в. множини форм на -ом, -ім, -ох, -іх: [бра^л'т'ім], [на^л'л'уд'іх] або [на^л'л'уд'ох]; в О. в. множини на -и: [¹межи^л'л'уди];
- послідовно в говірках вимовляються в О. в. однини іменники жіночого роду та узгоджувані з ними прикметники і займенники із закінченням -оў, -еў, рідше -ом: [ру^л'коў], [зем^л'леў], [дзє^л'леноў тра^л'воў], [з то^л'боў] і [ру^л'ком], [¹добром хло^л'пц'ом];
- у більшості говорів не розрізняють м'якої групи прикметників, які тут вимовляють твердо: [¹синий], [¹літний], [¹сина], [¹синоў];
- повсюдно у мовленні старшого покоління носіїв говорів уживаються дієслівні форми минулого часу з залишками давнього перфекта типу [хо^л'диў-йєм] чи [хо^л'диў-йє^л'м], [хо^л'див'ім], [хо^л'диў-йєс], [хо^л'дилас], [хо^л'дилисте^л];
- переважають складені форми майбутнього часу типу [¹буду ро^л'биў], [¹буду ро^л'била], [меш ро^л'бити], [¹будеш ро^л'била];

- зворотна частка [с'а] вживається у різних фонетичних варіантах – [с'і], [с'и^е], [с'е^и], [си] і виступає як у постпозиції, так і в препозиції, не зливаючись з дієсловом: [йа с'и^е см'і'йау] і [йа см'і'йау с'и^е], [в'ін с'і вер'нуу] і [в'ін вер'нуу с'і];
- у 3-й особі однини у дієсловах теперішнього часу вживаються форми типу [в'ін 'робит] чи [в'ін 'роби], ['ходи], ['носи]; у 3-й особі множини виступають форми із опущеним кінцевим [т] типу [во'ни 'робіе], ['ход'е^и], ['нос'и^е], ['мус'е^и];
- форми атематичних дієслів у 2-й особі однини їсти, дати вимовляються як [йіс'], [дас'] або [йіш], [даш].

Серед синтаксичних особливостей відзначаємо:

- вживання словосполучень ['вишчій в'ід 'бат'ка], ['вишчій н'іж 'бат'ко], ['вишчій йак 'бат'ко];
- словосполучення [і'ти до'дому] подекуди набуває форми [і'ти до'м'іу];
- поширені форми словосполучень із залишками двоїни: [дві ру'ці], [дві с'лов'і], [три ко'ров'і];
- у мовленні носіїв говірок переважає вживання словосполучень [н'ішоу до 'ліса], [н'ішоу во'ди], [н'ішоу за во'доу], [н'ішоу по 'воду];
- конструкції з прийменником до (у значенні для): ['кам'ін' до ко'си], [во'да до ку'пан'а];
- поширеність форм заперечних речень: [н'і], [н'е], [н'іт] з перевагою полонізму [н'е];
- збереження дієслівної частки бути у формі теперішнього часу при складеному іменному присудку: [то йе 'добра ро'бота], [нес ни йе зли];
- вживання сполучника іно у структурі складносурядного речення: [ни про'си го / 'іно даї по 'писку]; у буковинських – ба (в єднальній, протиставній та розділовій функціях): [в'ін не^и то шо н'ічого ни йіст / ба і'пити ни 'хочи^е].

Багато відмінностей спостерігаємо у лексичній системі цієї групи говірок:

- поширеність специфічних назв одягу: ['тугл'а(и)], ['нетек], [кен'тар]; їжі: ['банюш], [будз], ['дз'а(и)ма]; будівель і споруд: ['гражда], [ко'либа], [с'тайа], [зи'марка]; посуду: [ма'к'ітра], [ба'н'и^ек], [ци'бер] тощо;
- чисельну підгрупу становлять синоніми на позначення назв картоплі: ['бул'ба], [манди'бурка], [бара'бол'е^и], [р'іпа], ['бурка], [бу'р'и^ешка]; квасолі та її різновидів: [фа'сол'і], [фа'сул'і], [гоми'рицк'і фа'сул'і], [ба'бохи], [коби^ел'охи];
- багато запозичень з інших мов, які не стали літературними назвами: з пол. [дзи'тарок], [ко'б'іта]; з нім. ['вандри], [фест], ['файно]; з рум. [на'нашко], [ко(у)'л'астра], ['ботей]; з угор. [газ'да], [мар'жина] 'худоба'; з тюрк. [лег'ін'] 'парубок', [ч'ічка], [ф'іл'і'жанка] та ін.

Серед говорів галицько-буковинської групи виокремлюються: наддністрянський, покутський, гуцульський, які побутують на території Івано-Франківської області. Їх фонетико-граматичні особливості буде розглянуто на практичних заняттях.

Два інших говори цієї групи – буковинський та надсянський – побутують відповідно на територіях Чернівецької області та в західній частині Старосамбірського, Мостиського і Яворівського районів Львівської області. На території Польщі надсянські говірки займають вузьку північну окраїну Короснянського воєводства, Перемишльське воєводство, південно-західну частину Замостянського та невелику частину Терноберезького воєводств. Ядро цього говору, за визначенням його дослідниці М. Пшеп'юрської, лежить по ріці Сян та її притоках.

4. Карпатська група говорів.

У цю групу говорів південно-західного наріччя входять три типи говірок:

- карпатські (північнокарпатські), або бойківські говірки;
- середньозакарпатські (закарпатські) говірки;
- західно-карпатські (лемківські) говірки.

Ця група говорів постійно виділялась всіма дослідниками як специфічна. Діалектологи Я. Головацький, М. Дурново та ін. навіть розглядали в минулому цю групу як окреме наріччя. К. Михальчук, О. Огоновський кваліфікували цю групу як піднаріччя південно-західного наріччя.

Для цих говорів характерні передусім архаїчні риси, відсутні в інших південно-західних говорах. На них відчутно позначились впливи сусідніх польської, словацької, румунської і частково угорської мов.

Розглянемо фонетико-граматичні риси цих говорів, якими вони відрізняються від інших українських діалектів.

Фонетичні ознаки:

- наявність у більшості говірок так званого «широкого» голосного [ы] (звук заднього ряду середнього або високого піднесення): [сы¹ни], [мы¹ти], [ры¹ба], [хы¹жа] – хата, поряд із вживанням українського [и];
- відповідно до етимологічних звуків [о], рідше [е] можуть вживатися монофтонги [у], [ү] [і] лабіалізоване): [кун¹], [күн¹], [кин¹], [при¹нүс], [при¹вүз] (переважно закарпатські говірки), [п'ідве¹чирок], [п'ідве¹чурок], [п'ідве¹чорок];
- після м'яких і стверділих приголосних вимовляється [а]: [шапка], [с'ад¹], [час];
- вимова звуженого [е], що наближене до [и]: [о¹тиц¹], [ти¹пир¹];
- зберігається у вимові давня м'якість [р']: [ри¹бар¹], [вер¹х], [вер¹ба];
- м'яка вимова шиплячого [ч']: [ко¹лач¹], [ч'аст¹], [кл'уч¹];
- надається перевага у вживанні [дж] замість [ж]: [садж¹а], [п'раджа], [ме¹¹джа];
- нерідке випускання інтервокального [й] або заміна його звуком [в] у дієслівних формах: [знау¹], [знаву¹]; [маву¹], [мавут¹], [маўт¹];
- приголосні [з'], [с'], [ц'] у відповідних суфіксах вимовляються м'яко: [рус¹кий], [вуз¹кий];
- наявність сполук [ры], [лы], [ыр], [ыл]: [хыр¹бет], [дры¹ва], [слы¹за];

- збереження давніх сполук [гы], [кы], [хы]: [ногы], [р'ікы];
До морфологічних ознак відносимо:
- вживання [а] у формах Н. в. і З. в. однини іменників середнього роду типу [з'іл':а], [на'с'ін':а];
- використання архаїчних форм З. в. однини і множини іменників жіночого роду типу [ред'коў], [ц'ер'коў], [моркоў] у ролі Н. в.;
- наявність у частині говірок форми Р. в. однини іменників середнього роду IV відміни на -ате: [те^uл'ате], [шче^uн'ате];
- збереження давніх форм Н. в. множини іменників на -ове: [сы¹нове], [ку¹мове], [бра¹тове], а також в цьому ж відмінку іменників на -си, -зи, -ци: [п'таси], [нас¹туси], [воўци];
- побутують форми Д. в. і М. в. множини іменників на -ом, -ум, -ім, -ох, -іх: [л'уд'ом], [волум], [на¹пал'ох], [на¹кон'іх];
- форми О. в. множини іменників мають [ы]: [меджы¹боікы], [хлопы];
- використовуються у мовленні носіїв цих говірок обидві форми прикметників – тверда і м'яка: [зелена тра'ва], [л'ітн'ій дожд'];
- форми Н. в. множини присвійних прикметників мають закінчення -и: [материни хуст'ки], [бат'кови¹д'іти];
- побутують нестягнені форми прикметників та займенників середнього роду у Н. в. однини: [добройе] і [доброї], [нашойе] і [нашої];
- у 1-й особі множини дієслова теперішнього і майбутнього часу та наказового способу мають форми на -ме: [не'семе], [ходиме], [нес'ме], [ход'ме];
- вживаються стягнені форми дієслів типу знам, знат, га'дам, га'дат, с'п'івам, с'п'іват за аналогією до форм атематичних дієслів;
- у дієслівних формах умовного способу формотворча частка зберігає архаїчну (аористну) форму [бых], а також [бым], [быс'], [быс'ме], [быс'те], які не скорочуються у б: [быс'те з'нали] = знали б; [быс' то з'робиў] = зробив би те.

Серед синтаксичних ознак виокремлюються такі:

- у більшості говірок вживають архаїчні форми питального займенника [што] поряд із [шо] та [шчо]; у закарпатських говірках використовують специфічну метатезовану форму займенника [тко] < кѣто; [ко] і похідні: [ткос'], [кос'];
- наявність конструкцій типу [і'ти до'м'іў], [і'ти 'дом'і], [і'ти 'дому] = іти додому; [п'ішоў на 'воду] = пішов по воду.

Бойківський говір займає територію південних районів Львівської та південно-східних районів Івано-Франківської областей. На півночі цей говір межує із наддністрянським по умовній лінії: Хирів – Трускавець – Болехів – Долина – Надвірна. Розмежування бойківських і гуцульських говірок проходить басейнами річок Лімниця і Бистриця Солотвинська. На півдні ці говірки межують із закарпатськими вздовж Карпатського хребта у Міжгірському та Воловецькому районах. Детальніше фонетико-морфологічні особливості цих говірок будуть розглядатися на практичних заняттях.

Середньозакарпатські, або закарпатські говірки побутують у Закарпатській області, крім населених пунктів Рахівського району. Вони є досить строкаті, тому у їх межах ще виділяють: марамороські говірки, боржавські, ужанські та верховинські. Складність історії цього краю, його довготривале захоплення різними поневолювачами відбилось на мовленні носіїв цих говірок, в котрому переважають румунські, угорські, австрійські, польські, чеські і словацькі впливи.

Не дивлячись на таку складну історію цього краю, вчені констатують, що тут побутують давні українські говори, оскільки заселення цього регіону східними слов'янами відбулося, очевидно, ще до X століття, тобто до приходу угорців. У X-XI ст. Закарпаття входило до складу Київської Русі. Пізніше протягом декількох століть перебувало у складі Угорщини, Австрії, Трансильванії, Чехії і в 1945 році приєднане до України. Останні події сприяли утвердженню тут говірок на українській основі.

Складні історичні обставини відбилися у структурі лемківського говору, що займає окраїнне західне географічне положення стосовно поширення української мови. Цей говір знаходиться в основному на території Словаччини (Прящівщина). На півночі і північному заході ці говірки межують із польською мовою. У 1945 році та під час сумнозвісної операції «Вісла» (1947 р.) більшість лемків була переселена на Тернопільщину, Львівщину, Івано-Франківщину. Окремі родини поселились у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Також частину лемків переселено на західнопольські землі між Одером і Нейсе. На території давньої Лемківщини в Польщі збереглося всього кілька українських говірок.

У минулому Лемківщина заселялася переселенцями з сусідніх районів Західної Галичини (в основному з Надсяння, Сянока і Перемишля) протягом XIII-XVI ст. Внаслідок тривалого культурного, політичного й економічного відокремлення лемків від решти українського народу цей говір розвивався ізольовано від інших українських говорів.

Найхарактернішою особливістю лемківського говору є відчутний вплив на його форми словацької і польської мов. Вплив польської мови виразно проявляється у наголошуванні. Тут переважає постійний наголос у словах на другому складі від кінця: [го¹лова], [р¹обиў], [мо¹локо] тощо.

Крім цієї риси лемківський говір має ряд характерних рис у фонетиці та граматиці.

Фонетичні риси:

- етимологічні голосні [o], [e] вимовляються як [i]: [к'ін'], [м'іст], [сп'ік], [п'рин'іс]. Однак у крайніх західних замість [o] вимовляють [и], [ы]: [кин'], [мист] і [кын'], [мыст], а замість [e] – [y]: [п'ринyс], [спyк];
- збереглася тверда вимова приголосних перед давнім [i]: [хо¹дит'і], [но¹с'іт'і], [ігла];
- ствердіння давніх м'яких [p'], [ц'], а також інших приголосних у кінці слів: [о¹тец], [г¹ончар], [в'інец], [о¹ген], [смерт];
- твердий звук [л] у більшості говірок переходить у [в]: [саво], [хо¹дива], [ваўка] = лавка;

- приголосні [з], [с], [ц] у суфіксах перед [к] також вимовляються твердо: [рускиї], [узкий]; твердий [ц] вимовляється у кінці слова у більшості говірок: [хлопец], [вулиця];
- приголосний [в] у більшості говірок переходить у [г]: [з'довец], [з бо'лот'і] = в болоті.

Морфологічні ознаки виражаються у:

- наявності флексій -ом в О. в. однини іменників жіночого роду та узгоджуваних з ними прикметників і деяких займенників: [руком], [водом], [добром хлопом], [мною], [тобом];
- збереженні давніх форм Н. в. однини іменників чоловічого роду на -и з переходом [г], [к], [х] у [з], [ц], [с]: [волци], [рус'наци], [друзи], [нас'туси], [во'йаци];
- вживанні в О. в. множини прикметників та займенників із двоїнним закінченням -ма: [тыма], [мо'йіма], [кот'рыма], [твер'дыма];
- наявності в закінченні голосного [ы] у Н. в. однини в прикметниках: [добры 'пол'а], [б'ілы ко'шул'а];
- вимові закінчення -ох у Р. в. множини іменників жіночого роду І відміни: [бабох], [рукох] та в М. в. множини іменників чоловічого роду ІІ відміни: [на 'дубох], [на по'косох];
- використанні складених форм майбутнього часу типу [буду 'ходиў], [буду 'ходил], [будеш хо'дила];
- своєрідній звуковій будові окремих іменників: [жена], [астр'аб] – яструб, [ку'коўка] – зозуля, [бан'дурка], [з'рул'і] – картопля, [н'ін'аз'і] – гроші, [фалат] – кусок, [барз] – дуже, [през] – через; словотворча частка да- вживається замість де-: [дахто], [да'коли], [дагде].

До синтаксичних ознак відносимо:

- широке побутування архаїчних конструкцій із прийменником *к* та його варіантами *ік*, *ку*, *д*, *ід*, *т*, *ко*: [і'ду д 'хат'і], [г'вечору];
- використання безприйменникових конструкцій у Д. в. типу [ме''н'і зас'лабла 'ж'інка], [ме''н'і болит голо'ва];
- вживання прийменникових конструкцій із прийменником *за* (літературне *про*): [думаў за 'земл'у], [зга'даў за 'бат'ка]; у лемківських говірках може вживатися в таких випадках конструкція іменник у М. в. + прийменник *о*: [не'' знала о н'ім], [йа га'даю о су'с'ід'і];
- в організації сурядних речень вживаються протиставні сполучники *ай*, *або*, *айно*: [не'' дни'с' 'йармарок / ай за два дни];
- використання сполучників *жеби*, *ож*, *ожби*, *оби* у складнопідрядних реченнях: [не'' та'ка 'д'іўка / 'ожби с'а хва'тала за ро'боту].

Запитання і завдання для самоконтролю

- Окресліть межі південно-західного наріччя за картою говорів української мови. Назвіть області України, на території яких воно поширене.
- Які давні племена населяли територію побутування говорів південно-західного наріччя?і

12. У які групи об'єднують діалекти південно-західного наріччя? Окресліть їх межі на карті.
13. Скільки діалектів виділяють у складі південно-західного наріччя?
14. Назвіть діалекти, що входять до кожної групи південно-західного наріччя. Прокоментуйте їх назви (становить зв'язок між етнонімами чи топонімами та відповідними назвами діалектів).
15. З якими українськими говорами межує південно-західне наріччя?
16. Впливи яких сусідніх мов позначилися на говорах південно-західного наріччя?
17. Назвіть найважливіші фонетичні ознаки південно-західного наріччя, навівши при цьому відповідні приклади.
18. Подайте, навівши відповідні приклади, характеристику найважливіших морфологічних явищ південно-західних діалектів.
19. Охарактеризуйте, з відповідними ілюстраціями, найважливіші синтаксичні ознаки південно-західного наріччя.
20. Проаналізуйте за такою схемою кожен говір південно-західного наріччя:
  - а) основні фонетичні риси (вокалізм, консонантизм);
  - б) основні морфологічні риси;
  - в) основні синтаксичні риси.
21. Хто з українських письменників використовував у своїх художніх творах діалектну мову південно-західного наріччя?
22. Назвіть найвідоміших дослідників південно-західного наріччя.
23. Назвіть регіональні атласи української мови, у яких представлено діалектні особливості південно-західного наріччя.
24. Назвіть діалектні словники, в реєстрі котрих відображена лексика та фразеологія південно-західного наріччя.

Лекція № 5

Південно-східні діалекти української мови

План

1. Загальні фонетико-граматичні особливості говорів південно-східного наріччя.
2. Середньонаддніпрянський говір.
3. Слобожанський говір.
4. Степовий говір.

Рекомендована література

Основна література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К., 1980. – 246 с.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – 315 с.
3. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. – Черкаси, 2003. – 367 с.
4. Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 82–100.
5. Пащенко В. М. Південно-східна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 67 с.
6. Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К. : Вид-во УН УРСР, 1954. – 224 с.
7. Середньонаддніпрянські говори : збірник статей / [відп. ред. Ф. Т. Жилко]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 204 с.
8. Східнослобожанські українські говірки : науково-навчальний посібник : у 2 ч. / Глуховцева К. Д., Леснова В. В., Магрицька І. В., Ніколаєнко І. О. та ін. ; за ред. П. Ю. Гриценка. – Луганськ, 2001–2002. – Ч. 1. – 107 с. : Ч. 2. – 197 с.

Додаткова література

1. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : монографія. – Луганськ, 2005. – 592 с.
2. Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 23–27.
3. Матвіяс І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові // Мовознавство. – 2007. – № 1. – С. 38–46.
4. Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 52–65.
5. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови в першій половині XIX ст. // Українська мова. – 2003. – №2(7). – С. 35.

6. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 26–36.
7. Поповський А. М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови. – Дніпропетровськ, 1989. – 87 с.
8. Структура українських говорів. – К., 1983. – 200 с.
9. Українська діалектна морфологія. – К., 1969.
10. Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К., 1983.

1. Загальні фонетико-граматичні особливості говорів південно-східного наріччя.

Південно-східні діалекти побутують на великій території Середньої Наддніпрянищини, півдня і сходу України, а також у суміжних районах Російської Федерації, на Кубані і Ставрополлі, у Південному Сибіру, на Далекому Сході, у Казахстані і Киргизії.

На півночі південно-східні діалекти межують із поліськими (східнополіськими) говірками, на заході з волинсько-подільською групою говорів південно-західного наріччя, а на сході – із говірками російської мови.

На сьогодні проблемним є питання, коли і як виникло українське південно-східне наріччя, оскільки відомо, що первісно на території України утворилися говори північно-східної і південно-західної групи, з яких виникли сучасні північне і південно-західне наріччя. Відсутність писемних пам'яток з території південно-східних говорів періоду XIV-XV ст. спонукає до появи певних суперечливих думок у різних вчених щодо походження цього наріччя.

Етнічні землі Наддніпрянищини, Слобожанщини та півдня України мають складну історію свого розвитку. Первісно вважається, що північна частина Середньої Наддніпрянищини була заселена східними слов'янами з найдавніших часів і розквіт її припадає на добу існування держави Київська Русь. Однак пізніша історія цих земель позначена частими спустошеннями їх різного роду завойовниками: печенігами (середина X ст.), половцями (середина XI ст.), пізніше татаро-монголами (XIII ст.). У XIV ст. ці землі попадають під владу Литовського князівства. З другої половини XVI ст. починається поступове заселення півдня України вихідцями із Київщини, Волині, Поділля, Галичини. Після утворення Кримського князівства і захоплення Криму турками в кінці XV ст. і в першій половині XVI ст. відбуваються численні напади татар і турків на Україну. Під захистом запорізьких козаків вже із середини XVI ст. відбувається нове заселення південноукраїнських земель переселенцями із Центральної Київщини, Волині, Поділля і Галичини. В епоху Б. Хмельницького (XVII ст.) сюди переселилась ще значна кількість населення і на кінець XVII ст. поступово витворилась на Середній Наддніпрянищині на основі давньоруського і прибулого населення особлива етнічна група, яка помітно відрізнялась від населення інших регіонів України.

Отже, як зазначає І. Г. Матвіяс, південно-східне наріччя в його сучасних межах виникло значно пізніше, у XVI-XVIII ст. Основу його становить середньонаддніпрянський діалект, що сформувався ще у XII-XIV ст. шляхом взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною. Це наріччя як наслідок історичного процесу взаємодії первісних північно-східного і південно-західного наріччя не повністю співвідносне з архаїчними північними і південно-західними говорами цих нарічч. Порівняно з ними воно становить до деякої міри наддіалектне утворення.

У межах південно-східного наріччя виділяють три говори: середньонаддніпрянський, слобожанський та степовий.

Південно-східні діалекти, що лягли в основу сучасної української літературної мови, більшістю своїх ознак збігаються з нею, проте серед їхніх характерних рис є й такі, якими вони відрізняються від літературної мови.

Найхарактерніші фонетичні ознаки:

- етимологічні [o], [e] в новозакритих складах як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях заступаються [i]: [к'ін'], [ст'іл], [т'ік], [рад'іст'], [ос'ін'], [н'іч];
- відповідно до давнього [ѣ] у всіх позиціях, як і в південно-західних діалектах, виступає [i]: [д'іло], [сн'іг], [б'іда];
- [a] будь-якого походження зберігається, зокрема відповідно до давнього [ę] послідовно виступає [a] з пом'якшенням попереднього приголосного: [п'іа́т'], [дес'а́т'], [м'іс'а́ц'], [у'з'а́ў];
- ненаголошені [e], [и] зближуються у вимові і реалізуються як звуки [e^н], [и^с], а іноді й [e] перед наступним наголошеним і перед наголошеним [e] або [a]: [і ме^не не ме^не] – [і ме^{нн}е не ме^{нн}е], [не^нтати], [ве^нсна], [жи^еве];
- ненаголошене [o] перед складом з наголошеним [y], [i] набирає більшого чи меншого відтінку [y], тобто зазнає помірного «укання»: [зо^нлубка], [зо^нзул'а], [ку^ожух];
- дзвінки приголосні в кінці слів і всередині перед глухими, як правило, зберігають свою дзвінкість: [дуб], [хл'іб], [мороз];
- розрізняються фонемі [p], [p'], хоч у кінці слів і складів у переважній більшості говорів виступає лише тверде [p]: [зо^п'а], [р'ас'ній], [р'ад]; [зв'іп], [ко^псар];
- наявне альвеолярне, так зване «середнє» [л'] у багатьох говірках, зокрема в полтавських та ін.: [л'еб'ід'], [кл'ен], [пол'е];
- виступають подовжені м'які приголосні перед закінченням -а в іменниках середнього роду типу [з'іл':а], [ве'с'іл':а];
- вживається вставне [л] після губних у дієслівних формах 1-ї особи однини та 3-ї особи множини теперішнього і простого майбутнього часу: [роб'л'у] – [робл'ат], [куп'л'у] – [купл'ат], [лоў'л'у] – [лоўл'ат'], [лом'л'у] – [ломл'ат'].

Морфологічні ознаки:

- у Д. в. однини, як і в М. в. однини, іменники чоловічого, а іноді й середнього роду мають закінчення -ові, -еві та рідше -у: [б'ратов'і] –

- [на б'ратов'і], [ко'нев'і], [х'лопцев'і], [серцев'і] та ін.; [х'лопц'у], [ко'н'у], [серц'у];
- в іменниках I відміни м'якої групи у Д. в. і М. в. однини і в іменниках II відміни м'якої групи в М. в. однини виступає закінчення -і: [на зем'л'і], [на ко'н'і], [на 'сон'ц'і];
  - іменники жіночого роду та узгоджувані з ними прикметники і деякі займенники в О. в. однини мають закінчення -ойу, -ейу: [ру'койу], [зе''м'лейу], [зеле'нойу], [то'бойу];
  - іменники типу *люди, гості* у Р. в. множини мають закінчення -ей: [лу'дей], [гос'тей], [д'і'тей];
  - прикметники, дієприкметники, порядкові числівники та займенники у Н. в. і З. в. множини мають стягнену форму з закінченням -і, перед яким виступає як м'яка, так і напівм'яка вимова приголосних, а в частині говірок, зокрема правобережних, навіть тверда: [твер'д'і] – [твер'д'і], [гар'н'і] – [гар'н'і];
  - числівники *один, чотири*, виступають здебільшого у формі [о'дин], [чо'тир'і] – [чо'тири];
  - наявний інфінітив на -ти або на -т' з перевагою по окремих говірках то одного, то другого суфікса: [хо'дити] – [хо'дит'], [ро'бити] – [ро'бит'], [но'сити] – [но'сит'];
  - дієслова I дієвідміни в 1-й особі однини теперішнього часу в більшості говорів мають форми без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими: [хо'д'у], [кру'т'у], [во'з'у], [про'с'у], хоч у середньонаддніпрянських маємо також [во'жу], [хо'жу];
  - дієслова I дієвідміни колишнього III класу в 3-й особі однини теперішнього часу дуже часто мають стягнені (усічені) форми: [зна], [гра], [сп'і'ва], [л'і'та]; дієслова II дієвідміни в 3-й особі однини теперішнього часу, якщо наголос падає на закінчення, здебільшого мають форми з втраченим кінцевим [т]: [х'оде], [н'осе], [п'росе];
  - виступає м'яке [т'] у закінченні дієслівних форм 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу в більшості говорів: [б'і'жит'], [кри'чит'], [б'і'жат'], [кри'чат'], [ход'ат']; [не'с'ит'], [б'і'ж'ит'];
- Синтаксичні ознаки:
- обмежене вживання протиставного сполучника *але* і заступлення його протиставними сполучниками *та, так, а, но* (ну): [с'в'ітит' та не з'р'іє], [сил'но х'т'іла 'йїхат' / ну н'ї'як не 'можна];
  - полісемантичність сполучника *де*, який вживається як у підрядних реченнях місця, так і в підрядних означальних, підметових, присудкових: [це та 'баба / де з 'нейі нас'м'їхалис'], [цеї де бу'у у 'пол'і / і'де гу'лити].

2. Середньонаддніпрянський говір.

Середньонаддніпрянський говір охоплює Полтавську і майже всю Черкаську області, південні райони Київської, південно-західні райони

Сумської, північні райони Дніпропетровської областей. Інша його назва, як зазначалося вище, києво-полтавський діалект.

Оскільки середньонаддніпрянський говір ліг в основу сучасної української літературної мови, то більшість його рис збігається із особливостями літературної мови. Однак цей говір не позбавлений своєрідних особливостей. До них відносять такі фонетичні ознаки:

- збереження голосних [o], [e] в новозакритих складах: [ров'чак], [погреб];
- відсутність приставного приголосного [в] перед [у]: [ухо], [уж];
- перехід у частині говірок голосного [e] перед складом з наголошеним [e] в [a]: [да'шевиї], [ма'не], [на'се], [та'пер];
- м'якість приголосного [ш] перед [a], що походить з носового [a]: [ло'ш'а], [кур'ч'а], [тешч'а];
- наявність дієслівних форм 1-ї особи однини теперішнього часу з переходом і без переходу приголосних [д], [т], [с] у [дж], [ч], [ш]: [си'джу], [но'шу] і [си'д'у], [но'с'у];
- у лівобережних або полтавських говірках поширений альвеолярний звук [л']: [кл'ен], [бу'л'и], [мол'око].

Морфологічні ознаки:

- поряд із формами у Д. в. однини іменників чоловічого роду із закінченням -ові, -еві спостерігається вживання форми із закінченням -у: [брату], [сину];
- у частині говірок іменники з суфіксом -ин у Н. в. множини мають закінчення -е: [сел'ане], [л'уде], [грома'д'ане];
- в О. в. однини іменників м'якої групи переважають закінчення твердої групи: [зем'л'ойу], [ко'н'ом], [на'д'ійойу];
- у деяких говірках у Д. в. та М. в. множини іменників переважають закінчення -ім, -іх: [кон'ім], [на'кон'іх], [гост'ім], [у'гост'іх];
- часто предметно-особові займенники з прийменниками можуть вживатися без приставного [н]: [до'його], [на'йому], [з'ійми];
- поряд із вживанням інфінітивів на -т' і -ти в окремих говірках переважають форми на -т': [ходит'], [бут'], [читат'];
- у дієсловах колишнього III класу в багатьох говірках поширені усічені форми дієслів 3-ї особи однини теперішнього часу: [в'ін'дума], [зна], [ко'ха].

3. Слобожанський говір.

Цей говір іменує мову населення, що проживає на Слобожанщині – етнічній території України. Це Харківська, північні райони Луганської, Донецької, Дніпропетровської областей та суміжні райони Белгородської, Воронежської та Ростовської областей Російської Федерації. Слобожанський говір на заході межує із полтавськими, на півдні із степовими, на сході і півночі – з говірками російської мови.

До фонетичних рис слобожанського говору належать:

- на межі із сусідніми говірками російської мови розвинене «акання», тобто ненаголошене [o] наближається до [a]: [гала'ва], [ва'да];

- в окремих говірках розвинене «укання», тобто [о] перед складом з [у], а також після губних приголосних наближається до [у]: [пулу^ниц'а], [пу^ожар], [ту^б'і];
- у східнослобожанських говірках поширене «окання» як наслідок відштовхування від «укаючих» говірок, тобто [у] заступається [о]: [одо^ова], [о^опир], [о^от'уг];
- паралельне вживання [л] та [л'] – «ель полтавське»: [бу^лли] – [бу^{л'}ли], [ли^лхо] – [ли^{л'}хо];
- після губного [м] розвинувся носовий [н]: [м^н'асо], [п^нолумн'а].

Морфологічні ознаки:

- у Д. в. множини іменники II відміни і множинні іменники з м'якими приголосними основи мають форми із закінченням -ім: [кон'ім], [л'уд'ім]; у М. в. множини вони мають закінчення -іх: [на 'кон'іх], [у д'вер'іх], [у 'с'ін'іх];
- в О. в. однини іменники чоловічого роду м'якої групи мають закінчення -ом замість -ем: [ко^н'ом], [но^жом];
- іменники типу люди, гості в О. в. множини мають паралельні форми на -ами, -ми: [л'уд'ами] – [л'уд'ми], [гос'т'ами] – [г'іст'ми];
- спостерігається м'яка вимова прикметників твердої групи у Н. в. і З. в. однини: [ба^зарн'ї ден'], [со^бач'ї будка];
- послідовне вживання дієслівних форм 1-ї особи однини на зразок [но^с'у], [сви^с'т'у], [си^д'у];
- форми 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього часу вживаються із твердим кінцевим [т]: [в'ін 'ходить], [во^ни 'ход'ат], [нос'ат];
- дієслова 3-ї особи множини нерідко вимовляються як дієслова I дієвідміни, тобто набувають закінчення -уть, -ут: [нос'ут'] – [нос'ут], [воз'ут'] – [воз'ут];
- побутують дієприслівники на -а: [с'тойа], [сид'а].

За даними АУМ, у слобожанському говорі виділяються північнослобожанські і південнослобожанські, а також західні і східні слобожанські говірки. Професор І. Г. Матвіяс висловлює думку про те, що на цій території проживали давні племена сіверян та наддніпрянців, мова котрих лягла в основу цього говору.

4. Степовий говір.

Цей говір охоплює найбільшу територію українського степу і Донбасу. На півночі степові говірки сусідять із говорами подільського діалекту південно-західного наріччя, а також із середньонаддніпрянськими та слобожанськими говірками південно-східного наріччя, на заході – з молдавськими говірками, на сході – із російськими.

Степовий говір належить до наймолодших, який виник внаслідок численних до заселень і переселень, які відбувалися у XVIII – на початку XIX ст. і пізніше. Сюди переселялися люди із Середньої Наддніпрянщини,

Поділля, Волині, Полісся, Слобожанщини, і це, певною мірою, відбилося у говірках півдня і сходу України.

Фонетичні ознаки цього говору полягають у:

- поширеності гіперичного «окання», тобто в заступленні голосного [а] голосним [о]: [оґро'ном], [оп'тека], [о'кац'їйа];
- деяке оглушення дзвінкх приголосних у кінці слів: [хл'ін], [т'ашко], [но'р'їх];
- ствердіння або часткове ствердіння [ц'], а також [с'] у частці [с'а]: [уми'вайса], [вер'нуўса], [у'чица], [п'росица];
- відсутність чергування [г], [к] із [з], [ц] у відмінкових формах іменників: [на но'г'ї], [на йа'линк'ї];
- вимова голосного [и] після губних: [фа'мил'їйа].

Морфологічні ознаки:

- в О. в. однини іменники жіночого роду поряд із закінченням -ойу, -ейу набувають закінчень -ой, -ей: [хатойу] – [хатой]; [зе"м'лейу] – [зе"м'л'ойу] – [зем'леї] – [зем'л'ойї];
- поширеність закінчення -ів у Р. в. множини іменників жіночого і середнього роду: [хат'їў], [ноч'їў], [сол'їў];
- у предметно-особових займенниках часто опускається у вимові звук [н]: [до 'його], [коло 'йейї], [на 'їїх];
- у формах 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни не відбувається чергування [д], [т], [з], [с] із відповідними шиплячими: [вод'у], [к'рут'у], [воз'у];
- у мовленні відбувається паралельне вживання у 3-й особі однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни форм типу [ходе] і [ходить], [просе""] і [просит];
- часто вживаються у 3-й особі множини теперішнього часу форми дієслів II дієвідміни на -уть: [ход'ут'], [ломл'ут'].

Запитання і завдання для самоконтролю

17. Окресліть межі південно-східного наріччя за картою говорів української мови. Назвіть області України, на території яких функціонує це наріччя.
18. Назвіть діалекти, що входять до південно-східного наріччя. Прокоментуйте їх назви.
19. Яким є південно-східне наріччя за походженням? Коли і як воно утворилося?
20. Назвіть найважливіші фонетичні ознаки південно-східного наріччя, навівши при цьому відповідні приклади.
21. Перерахуйте, ілюструючи відповідними прикладами, найважливіші морфологічні ознаки південно-східних діалектів.
22. Охарактеризуйте, навівши відповідні приклади, найважливіші синтаксичні ознаки південно-східного наріччя.
23. Проаналізуйте кожен говір південно-східного наріччя української мови за такою схемою:

- а) основні фонетичні риси (вокалізм, консонантизм);
  - б) основні морфологічні риси;
  - в) основні синтаксичні риси.
24. Хто з українських письменників у своїх творах використовував діалектну мову південно-східного наріччя?
  25. З якими говорами на території України межує південно-східне наріччя?
  26. Впливи яких сусідніх мов позначилися на говорах південно-східного наріччя?
  27. Назвіть діалектні словники, в реєстрі котрих відображена лексика та фразеологія південно-східного наріччя.